

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Natte en droge voeten met uitzicht op zee; de ijzertijd in Den Haag:
Vindplaatsen en vondsten uit de ijzertijd in de regio 's-Gravenhage in
context**

Eijk, Sybe van

Citation

Eijk, S. van. (2026). *Natte en droge voeten met uitzicht op zee; de ijzertijd in Den Haag: Vindplaatsen en vondsten uit de ijzertijd in de regio 's-Gravenhage in context.*

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4290284>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Natte en droge voeten met uitzicht op zee; de ijzertijd in Den Haag

Vindplaatsen en vondsten uit de ijzertijd in de regio 's-Gravenhage in context

Sybe Dietz- van Eijk

Natte en droge voeten met uitzicht op zee;

De ijzertijd in Den Haag

Vindplaatsen en vondsten uit de ijzertijd
in de regio 's-Gravenhage in context

Sybe Dietz- van Eijk

BA-Thesis
1083VBTHEY

Dr. Richard Jansen
Universiteit Leiden, Faculteit Archeologie

23-1-2026
Leiden
Final Version

Abstract

This research paints an image of the iron age habitation of the region of present day Den Haag and the entire west coast of Zuid-Holland more broadly. Using literature, datasets and maps (in QGIS 3.40) concerning archaeological sites an answer will be given to the question: what did the landscape and habitation look like in present day Den Haag during the different phases of the iron age? The west coast of the Netherlands is still relatively underresearched in this period compared to other regions of the country. In the municipality of Den Haag a total of 49 sites have been documented to have finds or features dating roughly between 800 BCE and 1 CE (data.overheid.nl, 2025). Data available through data.overheid.nl and Archis 3.0 are used to map out the sites. They are compared on location in the landscape, the use of that location, their finds, and dating (if possible) in a microregional approach. To put the sites in a broader context literature research has been done into both the research area as the larger region of the west coast of Zuid-Holland. This research resulted in the following conclusions. The iron age habitation of Den Haag was mainly centered around the tops and flanks of the beach ridges and dunes. The tops are usually too eroded and disturbed to retain many traces of the period. Thus most sites are on the flanks. Systems of walls and ditches were used to protect their fields against drifting sand and wind erosion. After the salt marches became more accessible because of drainage by tidal channels like the Gantel these became popular for livestock farming. Crossings were made of sod and reeds, sometimes reinforced with a tree trunk and wooden stakes to get from the ridges to the marches. A common practise for the coast area was salt extraction, for which a special type of pottery was used: briquetage. This was found throughout many sites in Den Haag. The salt could be used to trade for items that were otherwise not available like iron tools and millstones of tephrite.

Keywords: ijzertijd, Den Haag, Zuid-Holland, vindplaatsen, microregionale aanpak

Acknowledgments

Ik wil graag mijn thesisbegeleider Dr. Richard Jansen bedanken voor het voorstellen van dit onderwerp en ondersteuning en begrip in de lange weg van het schrijven. Daarnaast wil ik iedereen bedanken die met mij heeft proefgelezen, meegedacht en rekening met mij heeft gehouden tijdens mijn werk aan deze thesis.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	4
1 Inleiding	6
1.1 Introductie	6
1.2 Onderzoeksdoel en vragen	8
1.3 Methodes	9
1.3.1 Datasets en kaarten met behulp van QGIS 3.40	9
1.3.2 Literatuuronderzoek	9
1.4 De Lage Landen in de ijzertijd	10
1.5 Theoretisch kader	12
1.6 Leeswijzer	12
2 De archeologie van de ijzertijd in Den Haag	13
2.1 De gemeente Den Haag	13
2.2 (Stads)archeologie van Den Haag	14
2.3 Het landschap van Den Haag en omstreken	14
2.4 De ijzertijdvindplaatsen	15
2.4.1 Archeologische vindplaatsen in Nederland	15
2.4.2 De Westkust van Zuid-Holland	16
2.4.3 Den Haag	18
3 Resultaten	19
3.1 De totstandkoming van de dataset	19
3.2 De belangrijkste ijzertijdvindplaatsen in Den Haag	29
3.2.1 Boezemland-Noordhof (Wateringse veld)	30
3.2.2 Hoge Veld (Wateringse veld)	32
3.2.3 Wijndaelerplantsoen, Meer en Bosch	33
3.2.4 Ockenburgh	37
3.2.5 Oude Waalsdorperweg 37-38 Alexanderkazerne	38
3.2.6 Bronovo (ziekenhuis)	38
3.2.7 Fazantplein	39
3.2.8 Kwartellaan	41
3.2.9 Uithofslaan	43
3.2.10 Monsterseweg 29-37	44
3.2.11 Noordweg 76 (volkstuinten)	46
3.2.12 Houtrust	47
3.2.13 Dedemsvaartweg 178-392 en 161-181	48
3.2.14 ESDO-locatie/Erasmushove	50
3.2.15 Eiberplein	50
3.2.16 Madepolderweg 45 en Madepolderweg 55-57	51
3.2.17 Binnenhof	51

3.3 De belangrijkste ‘losse’ vondsten uit Den Haag	52
3.3.1 Bronzen einde van een zwaardschede	52
3.3.2 Houten schopje	52
3.4 Samenvattend	54
4 Discussie	57
4.1 De resultaten in een bredere context	57
4.1.1 Zuid-Holland	57
4.1.2 De Lage Landen	58
4.2 De limitaties van een regionaal onderzoek	59
4.3 Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek van ijzertijdvindplaatsen (in Den Haag)	60
5 Conclusie	61
5.1 Wat zijn de locaties van de ijzertijdvindplaatsen in Den Haag	61
5.2 De ontwikkeling van landschap en bewoning van Den Haag in de ijzertijd	62
5.3 De ijzertijdvondsten in Den Haag	64
5.4 De ijzertijd in de directe omgeving van Den Haag	64
5.5 Samenvattend	65
Bibliografie	66
Kaarten en Datasets	69
Figuren	70
Appendix A Tijdschaal en lagen	72
Appendix B Distributiekaart van de vindplaatsen in Den Haag uit de ijzertijd met kaartnummers	73
Appendix C Vindplaatsen in Den Haag uit de ijzertijd met kaartnummers	74

1 Inleiding

1.1 Introductie

De ijzertijd in de Lage Landen wordt in het algemeen gekenmerkt door omvangrijke grafvelden (urnenvelden) waar imposante grafheuvels met grafgiftten in bronzen urnen kunnen worden gevonden. Ook kenmerkt dit gebied zich door velden van strak verdeelde raatakkers (*Celtic Fields*). De ijzertijd is ook de periode van de introductie van de nieuwe grondstof ijzer. Het gebruik daarvan werd onder andere door middel van handelsnetwerken verspreid in Europa. Zo bereikte dit ook de gebieden waar tot dan toe geen ijzer werd benut, doordat de grondstoffen of technieken om ijzer te bewerken daar niet toegankelijk waren. Het ijzer werd vaak verhandeld of als al voltooide werktuigen of in de vorm van semi-bewerkte grondstoffen voor het vervaardigen van objecten op locatie (Champion, 2023, pp. 783-784).

De ijzerhandel, (vorsten)graven en Celtic Fields vertellen echter niet het hele verhaal over de periode tussen 800 v.Chr en 12 v.Chr. die doorgaans wordt aangeduid als de ijzertijd. Het huidige beeld is vooral gebaseerd op het vele onderzoek naar ijzertijdbewoning op de Pleistocene zandgronden in het oosten en zuiden van het land. Het gaat dan voornamelijk om kleine, verspreid gelegen nederzettingen van woonstalboerderijen met waterputten en spiekers voor opslag. Nabijgelegen akkers worden bewerkt met behulp van dieren die de ploeg trekken. Deze nederzettingen lagen vaak op enige afstand van elkaar en werden van tijd tot tijd verlaten om elders weer op te bouwen (Arnoldussen en Jansen, 2010, pp. 385-389). Deze veronderstelde dynamiek heeft geleid tot een bewoningsmodel dat ook wel *zwervende erven* wordt genoemd. Vergelijkbare nederzettingen zijn ook al bekend uit de bronstijd. Een poging om deze te categoriseren heeft geleid tot het classificeren van bepaalde types van huisplattegronden die zijn gevonden. In het zuiden van het land geldt voor de periode van de late bronstijd en vroege ijzertijd het Type St. Oedenrode/Oss-Ussen 2 typerend. Kenmerkend aan dit type is de afwisseling van twee-, drie- en vierbeukige kernconstructie, de grote hoeveelheid buitenstijlen die dragend zijn voor het schilddak en een ingangen aan de lange zijden (Hiddink, 2014, pp 117-182).

De ijzertijdbewoning aan de westkust van Nederland is nog relatief onderbelicht in deze periode, terwijl ook daar mensen een bestaan opbouwden. Dat gebeurde ook in de regio van het huidige politieke centrum van ons land: Den Haag. Bij meerdere opgravingen in het gebied van de stad zijn sporen en vondsten gedateerd in de ijzertijd aan het licht gekomen. Op dit moment zijn er 49 vindplaatsen gerapporteerd binnen de gemeentelijke grenzen waar dit het geval was (data.overheid.nl, 2025). Het varieert van een enkele losse vondst tot

vondstlagen en sporen. Bij de uitwerking en publicaties gerelateerd aan deze opgravingen zijn het meestal andere (voornamelijk latere) periodes die de voorgrond krijgen. Zo zijn er bijvoorbeeld in navolging van de vele opgravingen gedaan in Ockenburg meerdere publicaties beschikbaar over de vondsten uit de Romeinse tijd, maar is er tot nu toe geen volwaardige uitwerking geweest van de ijzertijd vondsten (Waasdorp, 2012 en Waasdorp & van Zoolingen, 2015). Dit is één voorbeeld van hoe het onderzoek naar de ijzertijd achterblijft. Van de publicaties waarin de ijzertijd wordt besproken is dat doorgaans op vindplaatsniveau, gerelateerd aan voorgaande of opvolgende periodes. Een beperkende factor is dus dat publicaties en rapporten veelal concentreren op één locatie, wat ook de aard is van het zogenaamde Malta- of AMZ-onderzoek. Dat is het cruciale punt waar deze thesis op ingaat, de meerwaarde van het bijeen brengen en analyseren van alle vondsten en locaties uit in dit geval de ijzertijd binnen een (landschappelijke) microregio.

1.2 Onderzoeksdoel en vragen

In deze BA-thesis wil ik op basis van vindplaatsen en vondsten een beeld vormen van de ijzertijdbewoning in de regio van het huidige Den Haag, en in bredere zin de westkust van Zuid-Holland. Hoe was het om hier te leven en te sterven? En in wat voor landschap kwamen aan het eind van de ijzertijd de Romeinen terecht; wie en wat troffen zij aan? In het bijzonder draagt deze scriptie bij aan de kennis over het verre verleden van het huidige Den Haag. Daarnaast zal deze kennis een aanvulling vormen op ons beeld over Nederland in de ijzertijd in het algemeen.

Om dit doel te kunnen bereiken wordt in dit onderzoek de hoofdvraag gesteld:

Hoe ziet het landschap en de bewoning in en rondom het huidige Den Haag er uit in de verschillende fasen van de ijzertijd?

De deelvragen die beantwoord moeten worden om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn:

1. *Waar zijn de vindplaatsen met resten uit de ijzertijd in de regio Den Haag opgegraven?*
2. *Welke vondsten zijn er opgegraven uit de ijzertijd in regio Den Haag?*
3. *Waar in het landschap liggen de vindplaatsen? Zijn er overeenkomsten en/of verschillen in de landschappelijke setting van vindplaatsen, zo ja welke?*
4. *Hoe ontwikkelde het landschap en de bewoning zich in de ijzertijd in regio Den Haag?*
5. *Wat weten we over ijzertijdbewoning in de directe omgeving (Vlaardingen, Leiden, etc.?)*

1.3 Methodes

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen zijn twee methodes gebruikt waarbij verschillende bronnen zijn geraadpleegd: datasets en literatuuronderzoek.

1.3.1 Datasets en kaarten met behulp van QGIS 3.40

Om de vindplaatsen in kaart te kunnen brengen wordt gebruikgemaakt van data die openbaar beschikbaar is op Data.overheid.nl en Archis 3.0. Hierbij worden de vindplaatsen gefilterd in de kolom *periode* op “IJZ” zodat alle vindplaatsen met vondsten die zijn toegekend aan de vroege, midden, late ijzertijd of de ijzertijd in het algemeen worden geselecteerd. Deze vindplaatsen vormen de dataset die vervolgens wordt geanalyseerd. De vindplaatsen worden vergeleken op: locatie in het landschap, de vondsten en het gebruik van de locatie, de datering (als deze kan worden vastgesteld) of een combinatie van deze categorieën. Om deze vergelijkingen te kunnen maken wordt gebruikgemaakt van de informatie die te vinden is in de attributentabel van de vindplaatsenkaart en, als het mogelijk is deze te herleiden, de rapport(en) en publicatie(s) beschikbaar via DANS Data Station Archeology of de website van de gemeente. Daarnaast is gebruikgemaakt van bestaande kaarten van het landschap van het gebied ten tijde van de ijzertijd, om de vindplaatsen in te plaatsen en te kunnen vergelijken op dit aspect. Deze kaarten zijn beschikbaar via verschillende websites van de overheid, zoals Data.overheid.nl, de website van het RCE of het Nationaal Georegister.

1.3.2 Literatuuronderzoek

Om de verschillende vindplaatsen die worden geselecteerd vanuit het onderzoek in een bredere context te kunnen plaatsen wordt verder gekeken dan alleen de directe omgeving. Deze context wordt onderzocht door middel van een literatuuronderzoek naar zowel het onderzoeksgebied als de grotere regio aan de westkust van Zuid-Holland. Een diepere analyse van de vindplaatsen in de omgeving, zoals wordt uitgevoerd voor de vindplaatsen in Den Haag, valt buiten het bereik van deze BA-thesis. De informatie over de ijzertijd in die regio en naar de ijzertijd in Nederland in het algemeen zal voornamelijk bestaan uit bredere algemene werken zoals *Nederland in de prehistorie* en *The Oxford Handbook of the European Iron Age*. Voor de beschrijvingen van de vindplaatsen zal gebruikt gemaakt worden van de rapporten en publicaties over de desbetreffende vindplaatsen.

In de conclusie en discussie zijn de verschillende datasets bijeengebracht om een synthetiserend beeld te schetsen van de microregio in de context van de grotere gebieden van de Lage Landen en de rest van Europa.

1.4 De Lage Landen in de ijzertijd

In de grotere regio van het westen van Europa begint de ijzertijd eerder dan in Nederland als het gebruik van ijzer zich vanaf ongeveer 800 v.Chr. vanuit het zuiden en oosten door het gebied verspreidt. Hierop volgt de opkomst van wat vroeger werd aangeduid als de Keltische cultuur maar tegenwoordig wordt onderverdeeld in de Hallstattcultuur, die ook al in de bronstijd te herkennen is in het midden van Europa en later de La Tène cultuur in het huidige Frankrijk. Deze ijzertijdculturen zijn te herkennen aan hun rijke vorstengraven met grafgiftten van ijzeren wapentuig, toebehoren voor paarden en strijdagens en geïmporteerde luxe objecten uit het mediterrane gebied, zoals grote bronzen situlae gebruikt als drankhouders en urnen (Haselgrove & Krautz, 2023). De Lage Landen liggen in de periferie van beide culturen. Vooral in het zuidoosten van Nederland zijn vergelijkbare, hetzij minder rijke, vondsten gedaan die een indicatie geven van in ieder geval lopend contact met deze gebieden (zie figuur 1.4.1). Kenmerkend hier zijn ook de velden van grafheuvels en de raatakkers. Aan het begin van de ijzertijd is de bewoning nog voor een groot deel hetzelfde ingedeeld als in de laatste periode van de bronstijd zoals benoemd in de introductie. Verspreide erven met woonstallen waar mens en dier in hetzelfde gebouw verbleven en bijgebouwen zoals spiekers werden gebruikt voor de opslag. Tegen het eind van de ijzertijd was deze vorm van bewoning nog niet verdwenen, maar meer permanente nederzettingen met meerdere huizen zonder vaste stallen en dicht bij elkaar begonnen steeds meer hun opmars te maken. Ook de eerste versterkte nederzettingen beginnen te verschijnen. Met de instroom van nieuwe mensen uit andere gebieden en de komst van de Romeinen werd dit proces nog meer versneld (Arnoldussen en Jansen, 2010, pp. 385-389).

Figuur 1.4.1 De bewaard gebleven grafgiftten van de vorst van Oss, object k 1933/7.1-21. (<https://www.rmo.nl/collectie/collectiezoeker/collectiestuk/?object=170091>)

De ijzertijd in De Lage Landen wordt gezien als de periode beginnend met de introductie van ijzeren voorwerpen in het gebied en eindigend met de verovering van (een deel van) het gebied door het Romeinse Rijk. Natuurlijk waren deze gebeurtenissen die gelden als de start en het einde van de ijzertijd niet voor elk gebied van het land op hetzelfde moment. In Nederland wordt doorgaans de periode van 800 v. Chr. tot 12 v.Chr. aangehouden als de ijzertijd (IJZ) in het land. Daarbinnen wordt een driedeling gemaakt. De *vroege ijzertijd* (IJZV) duurde van 800 v.Chr. tot 500 v.Chr. Rond deze tijd eindigde ook de urnenveldentijd. De *midden ijzertijd* (IJZM) duurde van 500 v.Chr. tot 250 v.Chr. en *late ijzertijd* (IJZL) van 250 v.Chr. tot 12 v.Chr. (zie Appendix A). Meestal wordt een vondst, laag of spoor enkel aan deze tijden gedateerd in rapporten gebaseerd op verschillende dateringsmethoden.

Binnen deze BA-thesis over het gebied van Den Haag wordt bovengenoemde periode aangehouden voor de ijzertijd en waar nodig in de subperiodes om gelijk te blijven met de Nederlandse standaard.

1.5 Theoretisch kader

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden wordt gekeken naar de verschillende vindplaatsen van de microregio van Den Haag in een landschappelijk kader. Hiermee wordt de blik breder getrokken dan de beperkte grenzen van een individuele vindplaats, waardoor het volledige cultuurlandschap kan worden beschouwd zonder dat het overzicht wordt verloren. Hierdoor kan een beeld worden gecreëerd van het landschap van het gebied op zowel natuurlijk als antropogeen vlak.

Van belang is om bij een insteek vanuit de landschapsarcheologie waakzaam te zijn voor de valkuil van het trekken van deterministische conclusies. Dit gebeurt als door de focus op het landschap, de culturele en persoonlijke overwegingen uit het oog worden verloren (David & Thomas, 2014). Hiervoor wordt behoed door het landschap alleen als kader te houden en vanuit de archeologische resten van de vindplaatsen te werken. Er wordt ook kort vergeleken hoe de microregio zich verhoudt met de macroregio van Zuid-Holland en de rest van Nederland.

1.6 Leeswijzer

In hoofdstuk 1 zijn de theorie en definities besproken aan de hand waarvan deze BA-thesis wordt geschreven. Het daaropvolgende hoofdstuk duikt dieper in de achtergrond en welke onderzoeken er al wel zijn gedaan over de regio Den Haag in de ijzertijd. Ook wordt er naar de directe omgeving gekeken bij onder andere Vlaardingen en Leiden om deelvraag 5 te kunnen beantwoorden. De uitkomsten van het onderzoek naar de vindplaatsen komen aan bod in hoofdstuk 3 waar, aan de hand van de deelvragen 1 en 2, uitgeweid wordt over de vindplaatsen en vondsten. Daarna volgt de discussie waar het onderzoek en de resultaten kritisch worden besproken. Tot slot wordt alles afgerond en de antwoorden op de onderzoeksvragen samengevat in de conclusie.

2 De archeologie van de ijzertijd in Den Haag

2.1 De gemeente Den Haag

De stad 's-Gravenhage, tegenwoordig beter bekend onder de naam Den Haag, was nog geen bestaande entiteit in de ijzertijd. Om het aantal vindplaatsen te beperken wordt een gebied dat ongeveer de huidige gemeentegrenzen, met mogelijk een paar kilometer erbuiten, beslaat aangehouden als *de regio Den Haag*. Met deze afbakening is het mogelijk om in te zoomen op het gewenste gebied en te voorkomen dat het onderzoek een te grote omvang krijgt die buiten de mogelijkheden van een BA-thesis valt. De gemeentegrenzen die worden aangehouden zijn bepaald aan de hand van de kaart van bestuurlijke grenzen beschikbaar via Data.overheid.nl (zie Figuur 2.1.1).

Figuur 2.1.1 De gemeentelijke grenzen van de stad Den Haag (Data.overheid.nl) over een topografische kaart (openstreetmap) (QGIS kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk).

2.2 (Stads)archeologie van Den Haag

In Nederland wordt voor een groot deel door bevoegd gezag bepaald waarover en hoe er archeologisch onderzoek wordt gedaan. Hieronder valt ook de beslissing over wat en hoe er wordt opgegraven. Dit gebeurt meestal vanuit de lokale gemeente die de uitvoering van het beleid door een commercieel archeologisch bedrijf toeziet en toezegt. Binnen de gemeente 's Gravenhage is er voor gekozen om meer dan alleen een team voor beleid te onderhouden. Naast het bevoegd gezag heeft de gemeente ook een uitvoerend team en een team dat de collectie in (onder andere) het depot bijhoudt. Het uitvoerende team is te klein om alle archeologische werkzaamheden in de stad te kunnen doen, maar kan wel directer aanwezig zijn bij significante opgravingen. Door zo veel mogelijk van de verschillende componenten van archeologisch onderzoek (letterlijk) onder één dak te houden kan ook een groot deel van de archeologische kennis van en over de stad daar gecentreerd blijven. Het onderzoek met de focus op de microregio van de gemeente valt hiermee in lijn.

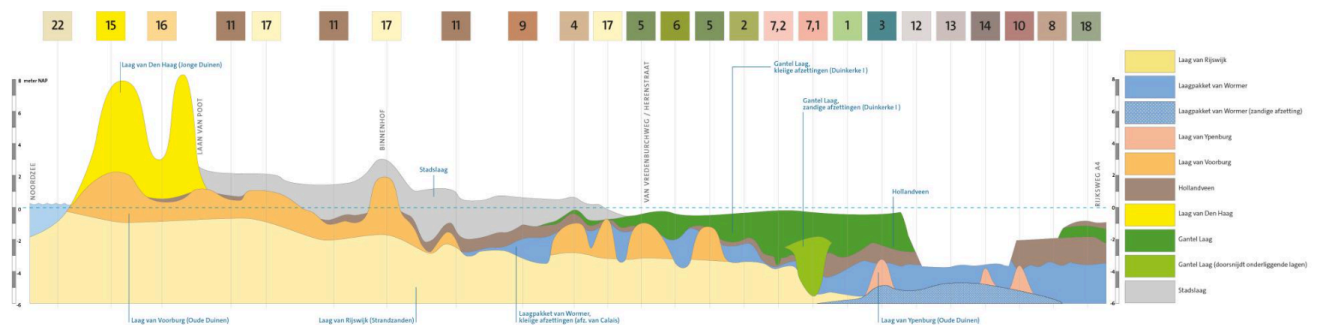
2.3 Het landschap van Den Haag en omstreken

Het landschap van de huidige stad Den Haag heeft door de jaren heen veel veranderingen meegemaakt. Hoe het er nu uitziet verschilt sterk met hoe iemand het gebied tijdens de ijzertijd zou zien. De verschillende lagen van het landschap zijn zichtbaar gemaakt in de Geologische Kaart van Den Haag en Rijswijk (zie Figuur 2.3.1). Het landschap begon zich te vormen rond 4000 v. Chr., wanneer de zeespiegel na de laatste ijstijd zijn hoogtepunt bereikte en de kust het diepst landinwaarts komt waar de oudste strandwal wordt gevormd. Dit was op de lijn van het huidige Voorschoten-Leidschendam-Voorburg-Rijswijk. Deze kust werd gekenmerkt door een waddenlandschap met getijdengeulen die de invloed van de zee verder landinwaarts brachten. Bij overstromingen werd Calais III-klei afgezet. Doordat het water zijn uiterste punt had bereikt, vormden duinen zich op de strandwal van de stabiele kustlijn. Het landschap daarachter werd deels afgesneden van de zee en veranderde in een enig moerasgebied.

Hierop volgde een periode waarin de kustlijn steeds in fases verder naar het westen bewoog. Steeds met nieuwe strandwallen en nieuwe duinen waartussen lager gelegen strandvlaktes ontstonden. Ondertussen waren er in het zuidelijke deel van het gebied meerdere doorbraken vanuit de Maasmonding die daar het landschap van strandwallen vervingen met afzettingen van Calais IV-klei. Deze afzettingen zijn gedateerd tussen de 3500 en 2000 v. Chr. Daarnaast waren er hier ook nog delen waar de zee door kon dringen tot de zandvlaktes en kleiige sedimenten kon afzetten.

In de periode na deze afzettingen bleef de kust grotendeels gelijk met alleen meer veen- en moerasvorming rond de strandwallen, als gevolg van stijgend grondwater. Rond 1000 v. Chr. brak de zee weer door en een nieuw getijdengebied werd gevormd. Dit was het landschap aan het begin van de ijzertijd. De afwatering verbeterde en de laagtes werden weer droger. De Gantel was de grootste van de getijdengeulen in het gebied en zette zelf ook kleiige sedimenten af. Deze invloed van het getijdenstelsel nam steeds verder af rond het begin van de jaartelling en het eind van de ijzertijd. Door de verslechterde afwatering begonnen de veengebieden op de vlaktes weer te vernatten en begonnen, vooral in het zuidwesten, weer te groeien.

Hierna volgde in de middeleeuwen nog meerdere stormvloeden waardoor de Gantel weer ging doorstromen en de westelijke strandwal voor een groot deel werd weggespoeld. Het zand dat hiervan in de zee terecht kwam, werd opnieuw afgezet aan de kust, waarna het door de wind dieper landinwaarts gebracht werd over het oude landschap. Dit leidde tot het verschuiven van de kustlijn in een zuidoostelijke richting en het vormen van de Jonge Duinen (van Veen & Waasdorp, 2000, pp.7-8; Vos et al., 2007).

Figuur 2.3.1 Een schematisch profiel van de geologie van Den Haag en Rijswijk (Gemeente Den Haag)

2.4 De ijzertijdvindplaatsen

2.4.1 Archeologische vindplaatsen in Nederland

In Nederland zijn de meeste archeologische vindplaatsen aan het licht gekomen tijdens een archeologisch onderzoek, al dan niet met een opgraving, uitgevoerd voorafgaand aan of tijdens de (her)ontwikkeling van een plek. In een stad zoals Den Haag, is dit aandeel nog groter en kan er van uit worden gegaan dat het overgrote merendeel van de vindplaatsen in deze context zijn gevonden. Dit soort onderzoek wordt gefinancierd door de initiatiefnemer en veroorzaker van de mogelijke verstoring. Wat er wordt onderzocht wordt echter bepaald door het bevoegd gezag, in het geval van Den Haag de gemeente 's Gravenhage. Daarnaast is het beleid in Nederland om waar mogelijk zo veel mogelijk van de archeologie *in situ*, in de grond, te behouden in afwachting van geavanceerdere technieken in de toekomst. Deze twee factoren dragen bij aan dat vaak enkel het noodzakelijke wordt opgegraven wat nodig is en er dus nog veel onontdekt materiaal in de grond aanwezig is. Naast (verplicht) archeologisch onderzoek kunnen vindplaatsen voortkomen uit toevallige vondsten bij andere werkzaamheden. Hier gaat het vaak om enkele vondsten en/of sporen waarvan ook vaak de volledige context niet (meer) te achterhalen is. Veel oudere vindplaatsen vallen onder deze categorie. Al deze vindplaatsen, archeologisch in verwerving of niet, zijn verplicht om gemeld te worden in het systeem van de overheid, Archis 3.0 met de locatie, informatie over de tijdsperiode en de aard van de vondsten. Deze informatie is het startpunt van dit onderzoek.

2.4.2 De Westkust van Zuid-Holland

In de directere omgeving van de onderzoeksregio, de westelijke kuststrook van Zuid-Holland, is bewijs gevonden voor bewoning voor de gehele ijzertijd. Aan het eind van de bronstijd komt een groot deel van het land achter de oude strandwallen onder water te staan en veranderde in een slecht toegankelijk moeras. Alleen geulen zoals de Gantel maken het gebied via het water bereikbaar en zorgde voor de afwatering waardoor bepaalde plekken droog genoeg waren voor bewoning. Aanvankelijk werd gedacht dat hierdoor het gebied werd verlaten en maar erg spaarzaam of helemaal niet werd bewoond in het begin van de ijzertijd. Recenter is dit idee bijgesteld naar meer continuïteit vanuit vroegere periodes, hoewel het nog steeds duidelijk is dat de mate van bewoning in deze tijd minder groot was dan verder naar het oosten.

Door de hele ijzertijd, maar vooral aan het begin en eind, waren de toppen van de oude strandwallen de enige plekken die geschikt waren voor bewoning. De rest van het landschap was te nat of er was een te groot risico op overstromingen. Hierdoor was er relatief weinig plek, zeker vergeleken met gebieden verder van de kust, en lagen de erven waarschijnlijk dicht bij elkaar. Deze erven waren vergelijkbaar met die in de rest van Nederland zijn gevonden. De (driebeukige) woonstalboerderijen zijn hier van het begin tot het eind van de ijzertijd de standaard voor bewoning. Deze variëren relatief minder in grootte vergeleken met de woonstalboerderijen die meer in het oosten en zuiden te vinden waren (Kok & Besselsen, 2014, p.). De voor een groot deel drassige ondergrond maakte het waarschijnlijk lastiger om grotere structuren te ondersteunen in vergelijking met de zandgronden. De meer moerassige velden waren vooral geschikt voor het houden van vee, waar bewijs voor is gevonden in de vorm van bewaarde hoefafdrukken, mogelijke veekralen en botresten. Er werd ook aan landbouw gedaan, alleen was dit door het water voor het grootste deel beperkt tot de hoger gelegen flanken van de strandwallen. Hier zijn ook vergelijkbare eergetouw krassen gevonden als op de erven in het oosten, echter wel op een kleinere schaal. Deze zanderige grond is niet erg vruchtbaar en regelmatige bemesting zou nodig geweest zijn om de grond niet te snel te laten uitputten. Het houden van dieren was dus essentieel voor het onderhouden van landbouwgrond om te voorkomen dat daarvoor steeds een nieuwe vruchtbare plek moest worden gezocht. Een ander probleem waar boeren op de strandwalflanken mee moesten omgaan is het losse stuifzand dat door de wind werd verspreid. Dit is terug te zien in de bodemopbouw en slecht voor het onderhoud van gewassen. Mogelijk zijn de vele greppeltjes en dijkjes die worden teruggevonden een manier waarop ze dit proces probeerden tegen te gaan en hun akker te beschermen.

Het natte landschap had ook invloed op verplaatsing door het gebied. Veel plaatsen zullen enkel via het water bereikbaar zijn geweest. Om effectief door het landschap te bewegen werd onder andere gebruik gemaakt van lange boomstamkano's, zoals bewaard is gebleven in Vlaardingens (Eijsskoot & de Ridder, 2004). Deze plaats aan de monding van de Maas heeft één van de grotere concentraties van bekende vindplaatsen uit de ijzertijd in Zuid-Holland. Vlaardingens is bekend van de oudere Vlaardingencultuur uit het neolithicum en lijkt nog steeds een veel bewoonde plek ten tijde van de ijzertijd. Bij de vindplaats van de Vergulde Hand zijn naast de boomstamkano in meerdere onderzoeken ook sporen gevonden van meerdere structuren uit de ijzertijd die tot een mogelijke nederzetting met een

woonstalhuis en spieker behoren.

De Broekpolder heeft zijn naam verleend aan twee fases van de aardewerkstijlgroepen indicatief voor de ijzertijd die zijn beschreven door Van Heeringen. De Broekpolder I en Broekpolder II stijlgroepen worden gezien als prominent in het gebied van respectievelijk 400-200 v. Chr. en 200-0 v. Chr. De andere stijlgroepen van het gebied gedateerd in de ijzertijd die zijn beschreven, zijn de Rotterdam stijlgroep van 750-500 v. Chr. en de Haamstede stijlgroep van 500-400 v. Chr. (van Heeringen, 1992). De strakke definities van de stijlgroepen zijn tegenwoordig niet meer zo vaststaand, maar aardewerkkenmerken in het algemeen werden en worden nog veel gebruikt om niveaus van vindplaatsen uit de ijzertijd mee te dateren. Belangrijke punten zijn hier dan de verschraling, de soort en locatie van versieringen, het oxiderend of niet oxiderend bakken en de vorm van het profiel. Hierbij zijn dan vooral ook de percentages waarin bepaalde kenmerken voorkomen van belang om onderscheid te kunnen maken. De andere plekken in het kustgebied met een hoge concentratie van vindplaatsen uit de ijzertijd zijn de regio's in en rond Leiden en in en rond Den Haag. In de regio Leiden zijn onder andere veel sporen en vondsten gevonden die passen bij bewoning bij onderzoeken bij de Stevenshof, op het terrein van voormalig vliegveld Valkenburg en bij Ommedijk en aan de Konijnenlaan in Wassenaar.

Een andere soort herkenbaar aardewerk dat op veel van de vindplaatsen aan de kust wordt gevonden heeft te maken met de productie van zout. Over het hele gebied werd waarschijnlijk gedaan aan een vorm van zoutwinning. Dit werd voornamelijk gedaan door het zoutrijke water van de zee, getijdengeulen of kwelders uit te koken. Hierbij werd gebruik gemaakt van *briquetage* aardewerk. Briquetage is vooral herkenbaar als grof, dik en “stoffig” en met een organische magering die verbrand. Het vaatwerk had vaak de vorm van grote schalen mogelijk met gaten erin of gootjes die op vuurbokjes boven het vuur werden gezet. Deze soort scherven worden in de periode overal aan de kust gevonden, vaak gebroken na gebruik en in afvalkuilen gegooid. Locaties van grote productiecentra in de buurt van Den Haag waar veel briquetage-aardewerk is aangetroffen liggen onder andere in Monster, Rockanje, Vlaardingen en Leiden. De gootjes van briquetage werden waarschijnlijk ook gebruikt voor het transport van zout. Ze zijn namelijk nog ver van de kust teruggevonden, bijvoorbeeld bij Oss-Ussen. Hier zijn ze waarschijnlijk via de handel beland. Zout was een zeer kostbaar handelswaar in prehistorisch Europa. Wie daar over beschikte in de ijzertijd kon rijk en machtig worden. En het verhandelen voor bijvoorbeeld bronzen en ijzeren voorwerpen of maalstenen van tefriet die niet anders te verkrijgen waren aan de Nederlandse kust (den Broeke, 2005, pp. 513-517; van Heeringen, 1992, pp. 323-325).

Tegen het einde van de ijzertijd wordt het gebied weer natter en lijkt de bewoning ook af te nemen. Waarschijnlijk was dit doordat het landschap minder aantrekkelijk wordt en er minder plekken overblijven die geschikt waren om te wonen. De kleinere hoeveelheid vondsten beperkt ook hoeveel bekend is over deze periode. Rond 50 v. Chr. bereiken de veroveringen van de Romeinen de Rijn en ook het einde van de ijzertijd. In dezelfde periode komt ook een instroom van mensen van andere gebieden naar de kust. Hier vallen onder andere de Cananefaten uit Duitse gebieden die zich aan de kust van Zuid-Holland zouden hebben gevestigd. De verwachting is dat de bewoning in de ijzertijd in het onderzoeksgebied vergelijkbaar is met wat uit dezelfde periode in onder andere Vlaardingen, Wassenaar en Leiden is teruggevonden.

2.4.3 Den Haag

De gemeente Den Haag verleent zich goed voor een microregionaal onderzoek naar de ijzertijd ten opzichte van andere locaties in het kustgebied. Er zijn meerdere ijzertijdvindplaatsen bekend met een brede representatie van activiteiten uit de ijzertijd. Daarnaast zijn er ook vondsten die uniek zijn in Den Haag. Een voorbeeld hiervan is een bronzen voorwerp dat wordt geïnterpreteerd als het uiteinde van een leren zwaardschede is de enige indicatie dat er mogelijk hier aan de kust kostbare ijzeren zwaarden bekend van Centraal-Europa aanwezig zijn geweest. In het algemeen zijn er maar weinig luxe objecten gevonden die geassocieerd kunnen worden met invloeden vanuit de bredere Europese culturen zoals Hallstatt en La Tène. Het kustgebied was niet helemaal vrij van luxe objecten, zoals de vondsten van meerdere (glazen) juwelen, fibulae, en het onderdeel van de zwaardschede hierboven genoemd. Het kan echter wel een indicatie zijn van een meer sobere en minder hiërarchische samenleving aan de kust ten opzichte van de rest van de lage landen en daarbuiten waar dit soort objecten meer voorkomend zijn. De afwezigheid van praalgraven met rijke grafgiftten en nagenoeg zelfs grafheuvels waar veel culturen uit de ijzertijd juist om bekend staan lijken dit ook te ondersteunen. In het gebied zijn überhaupt maar weinig menselijke graven teruggevonden. Een paar greppels in Ockenburg komen overeen met elders gevonden greppels rondom grafheuvels, maar zonder menselijke resten is dit nog niet met zekerheid te stellen. Opvallend aan de menselijke botten die zijn teruggevonden is dat ze bijna uitsluitend onverbrand zijn terwijl crematie in deze periode buiten de kustregio als gebruikelijk wordt gezien (van Ginkel, 2021). Bijzonder is dan ook dat er redelijk recent in 2022 een crematiegraf van een kind is gevonden bij de opgravingen aan het Binnenhof op het plein voor de Ridderzaal (Cornelissen et al., 2024) .

3 Resultaten

3.1 De totstandkoming van de dataset

De primaire bron voor de dataset van vindplaatsen uit de ijzertijd in Den Haag is Archis 3.0. De data in Archis 3.0 is onderverdeeld in 7 categorieën, *onderzoeksmeldingen*, *vondstmeldingen*, *vindplaatsen*, *vondsten*, *sporen*, *structuren* en *complexen*.

Onderzoeksmeldingen zijn van, vaak recentere, archeologische onderzoeken die worden of zijn uitgevoerd en worden geregistreerd met een uniek onderzoeksmeldingsnummer. Op de kaart wordt het gebied waar het onderzoek plaatsvind aangegeven met een polygoon. Als er bij een onderzoek dat gedaan wordt archeologische resten worden gevonden dan worden deze geregistreerd als *vindplaats* die een uniek vindplaatsnummer krijgt en als punt wordt aangegeven op de kaart. 1 onderzoek kan meerdere vindplaatsen opleveren en deze worden apart van elkaar op de kaart gezet, maar onder dezelfde onderzoeksmelding in de informatie tabel. *Vondstmeldingen* zijn van vondsten gedaan in niet-archeologische context of vondsten uit oude archeologische onderzoeken die naderhand in het systeem zijn gezet en worden geregistreerd met een uniek vondstmeldingsnummer. Hier is vaak minder bekend over de context van de verwerving en op de kaart worden ze aangegeven met een enkele punt en behoren niet tot een vindplaats. De plaats van de vondst op de kaart is dus ook minder precies vergeleken met een ingemeten onderzoek of vindplaats. Vondstmeldingen hebben vaak maar één of enkele objecten geregistreerd.

Onder een onderzoeksmelding of een vondstmelding worden de archeologische resten als *object* geregistreerd die een begin en eind datering krijgen, maar los geen geografische coördinaten hebben. Dit zijn ofwel als *vondsten* als het gaat om een losse artefacten, als *sporen* als het gaat om losse grondsporen, als *structuren* als het gaat om de resten van een soort structuur of als dit is te achterhalen aan de hand van de sporen en vondsten (vondstlagen worden ook als structuur geregistreerd) of als *complexen* als aan de hand van (een combinatie van) resten de aard/type gebruik van de locatie in het verleden is vast te stellen (dit kan ook onbekend zijn). Als er meerdere objecten van hetzelfde type, zoals keramiek of kuilgatsporen zijn gevonden op een vindplaats worden deze met een aantal genoteerd.

Om tot een dataset te komen van vindplaatsen uit de ijzertijd in Den Haag wordt als eerst gebruikgemaakt van de filter op gemeente binnen de Zoeken & Vinden functie in Archis 3.0. In totaal zijn er in de gemeente 's Gravenhage 987 onderzoeksmeldingen, 284 vondstmeldingen, 339 vindplaatsen, 2336 vondsten, 727 sporen, 303 structuren en 2198 complexen geregistreerd. Door de vondstmeldingen en vindplaatsen bij elkaar te nemen komt dat uit op 623 individuele locaties waar archeologische resten in de gemeente Den Haag gevonden zijn. De verwerving van deze vondsten wisselt van archeologische werkzaamheden zoals boringen/booronderzoek, proefsleuven, begeleidingen, opgravingen en (veld)karteringen en niet archeologische werkzaamheden zoals graafwerk, baggerwerk of metaaldetectorvondsten door amateurs.

Omdat de filterfunctie van Archis niet toelaat om een selectie van vindplaatsen en vondstmeldingen op datering te maken zijn er extra stappen nodig om de locaties met

ijzertijdvondsten te vinden. De resulterende selectie op gemeente kan worden gedownload als CSV-bestand voor een verdere selectie binnen QGIS. Deze dataset van losse tabellen met *onderzoeksmeldingen*, *vondstmeldingen*, *vindplaatsen*, *vondsten*, *sporen*, *structuren* en *complexen* kan worden geladen als Delimited Text lagen in QGIS. Vervolgens kunnen deze tabellen met de processing toolbox naar 1 SpatiaLite database worden geëxporteerd. Vanuit deze database kan in de database manager met behulp van een SQL-statement een *join* gemaakt worden tussen de tabellen met geografische informatie, vindplaatsen en vondstmeldingen, en de tabellen met dateringen, vondsten, sporen, structuren en complexen.

join *vindplaatsen* met *vondsten*, *sporen*, *structuren* en *complexen* **on** vindplaats_nummer

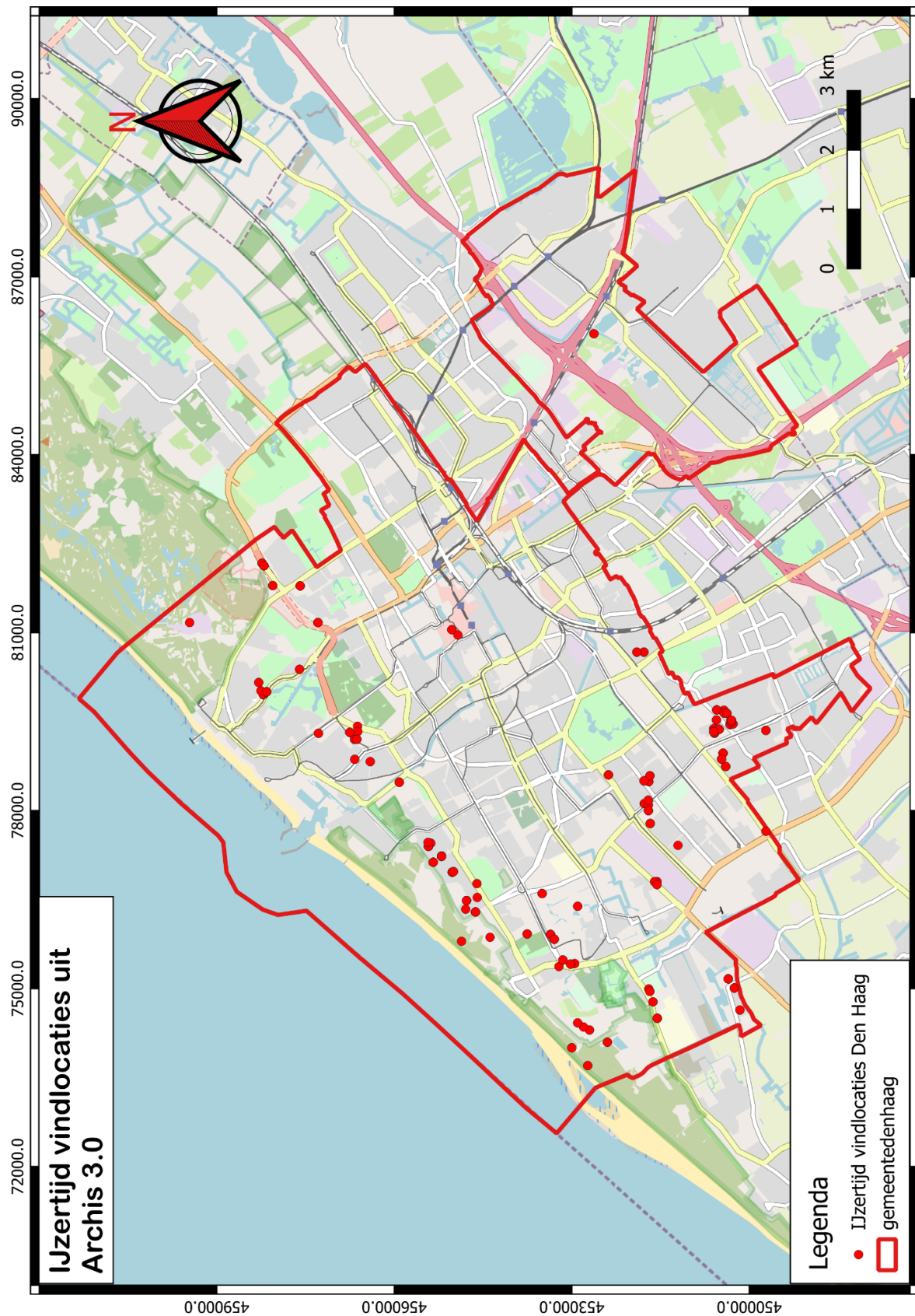
join *vondstmeldingen* met *vondsten*, *sporen*, *structuren* en *complexen* **on** vondstmelding_nummer

where *datering_begin* **like** “%IJzertijd%” **and** *datering_einde* **like** “%IJzertijd%”

Op deze manier kunnen de vondstlocaties die archeologische resten hebben die met zekerheid in de ijzertijd zijn gedateerd worden gevisualiseerd (zie figuur 3.1.3). Vindplaatsen met resten die minder zeker in de ijzertijd zijn gedateerd en een begin of eind datering buiten de ijzertijd hebben gekregen worden buiten beschouwing gelaten. Deze query's resulteren in 8 tabellen van locaties in Archis 3.0 waar resten uit de ijzertijd zijn gevonden, 1 per categorie. Tussen deze tabellen zal overlap zitten van vindplaatsen waar bijvoorbeeld zowel vondsten zijn gedaan en sporen zijn gevonden. Het is niet mogelijk de precieze hoeveelheden binnen de categoriën vast te stellen doordat in Archis 3.0 vaak geen specifieke aantallen worden gegeven van bepaalde vondsten, sporen, complexen en structuren.

In totaal zijn er 119 vindplaatsen met vondsten, 98 vindplaatsen met sporen, 31 vindplaatsen met structuren en 171 vindplaatsen met complexen (zie figuur 3.1.2).

Daarnaast zijn er 32 vondstmeldingen met vondsten, 8 vondstmeldingen met sporen, 31 vondstmeldingen met structuren en 26 vondstmeldingen met complexen (zie figuur 3.1.1).

Figuur 3.1.1 De ijzertijdvindlocaties uit Archis 3.0 binnen de gemeentelijke grenzen van Den Haag (QGIS kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: OpenStreetMap)

Figuur 3.1.2 De ijzertijdvondstmeldingen uit Archis 3.0 binnen de gemeentelijke grenzen van Den Haag. (QGIS Kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: OpenStreetMap)

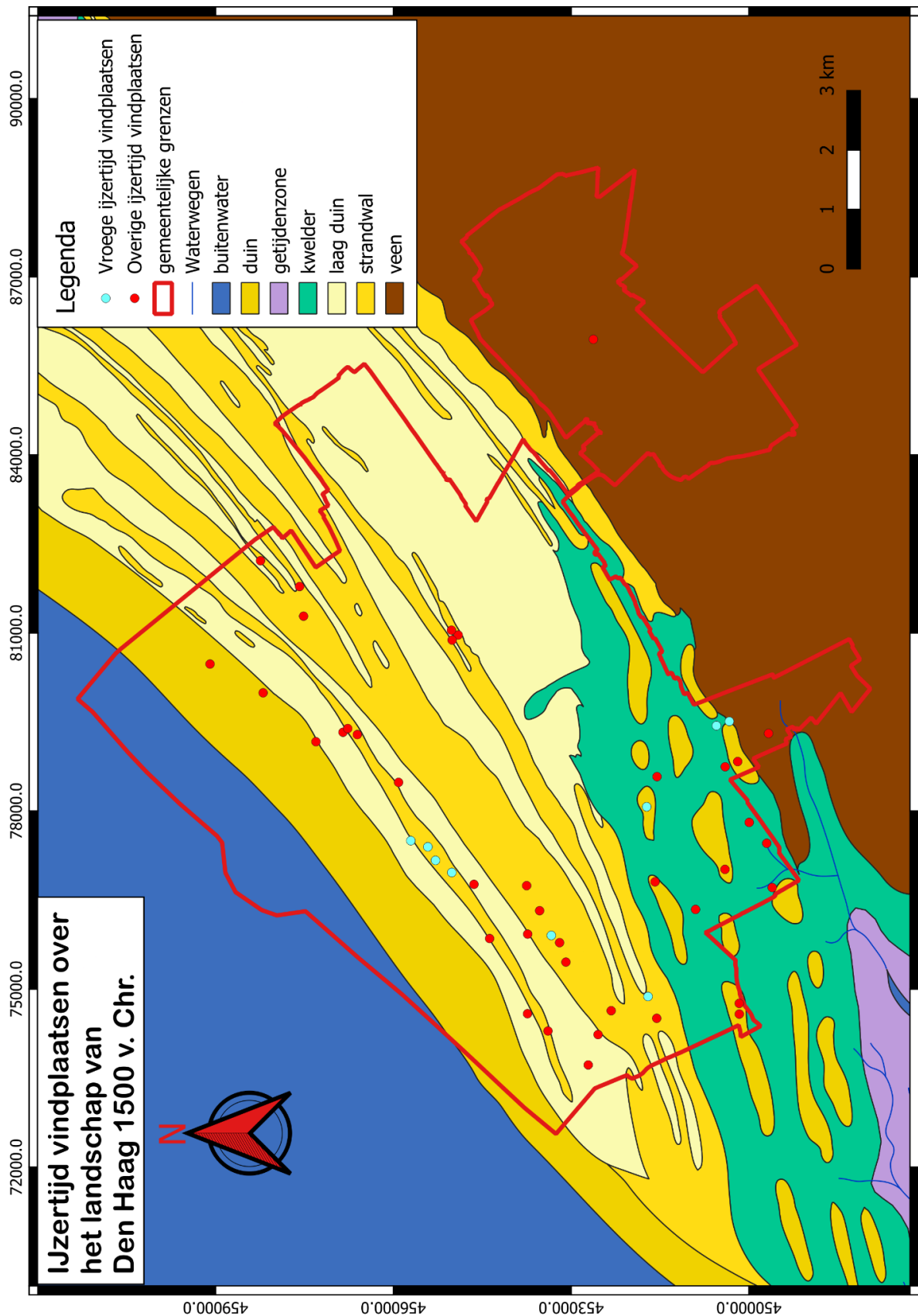
Figuur 3.1.3 De ijzertijdvindplaatsen uit Archis 3.0 binnen de gemeentelijke grenzen van Den Haag (QGIS Kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: OpenStreetMap)

Naast registratie in Archis 3.0 houdt de gemeente Den Haag ook een eigen inventaris van archeologische vindplaatsen bij. Voor een volledig beeld worden ook De huidige inventaris van archeologische vindplaatsen in gemeente Den Haag uit 2021 is een update op de inventaris van archeologische vindplaatsen te vinden in de Archeologisch-geologische kaart van Den Haag (HOP5) gepubliceerd in 2000. In totaal bestaat de inventaris uit 202 genummerde vindplaatsen waarvan er in de recentste dataset 16 zijn vervallen (vindplaatsnummers 2, 5, 22, 27, 37, 38, 51, 55, 61, 71, 89, 153, 154, 155, 157, 167, 171, 172). Elke vindplaats wordt daarnaast ook aangeduid met een toponiem en de aard wordt kort besproken. De dataset met archeologische vindplaatsen te vinden op data.overheid.nl geeft de coördinaten van de vindplaatsen samen met een tabel met beperkte informatie. De vindplaatsen worden samengesteld uit een combinatie van zowel recente vondsten van archeologische onderzoeken als vondsten bij niet archeologische bezigheden en oude vondsten uit het depot of literatuur. Vondsten dicht bij elkaar worden in de inventaris bij elkaar gegroepeerd, ook als deze op verschillende tijden en manieren zijn verworven. Dit is anders dan een vindplaats in Archis 3.0, waar vindplaatsen gevonden met verwervingen buiten recent archeologisch onderzoek worden geregistreerd als vondstmeldingen en elke nieuwe activiteit apart wordt geregistreerd. Van de vindplaatsen die bekend zijn uit archeologisch onderzoek worden onder de kop project één of meer toepasselijke projectcodes genoteerd en bij vindplaatsen waarbij dit niet mogelijk is wordt simpelweg het vindplaatsnummer aangehouden. Deze vindplaatsnummers worden ook gebruikt in de literatuur en rapporten, maar zijn niet direct terug te vinden in Archis 3.0. In de kolom “periode_aard” in de dataset zijn met codes, zoals genoemd in hoofdstuk 1.4, dateringen voor de vindplaatsen genoteerd gekoppeld met de aard van de vondsten uit die periode. Door in deze kolom de filter “%IJZ%” te gebruiken kan een selectie gemaakt worden van de vindplaatsen met een datering in de ijzertijd (Figuur 3.1.4).

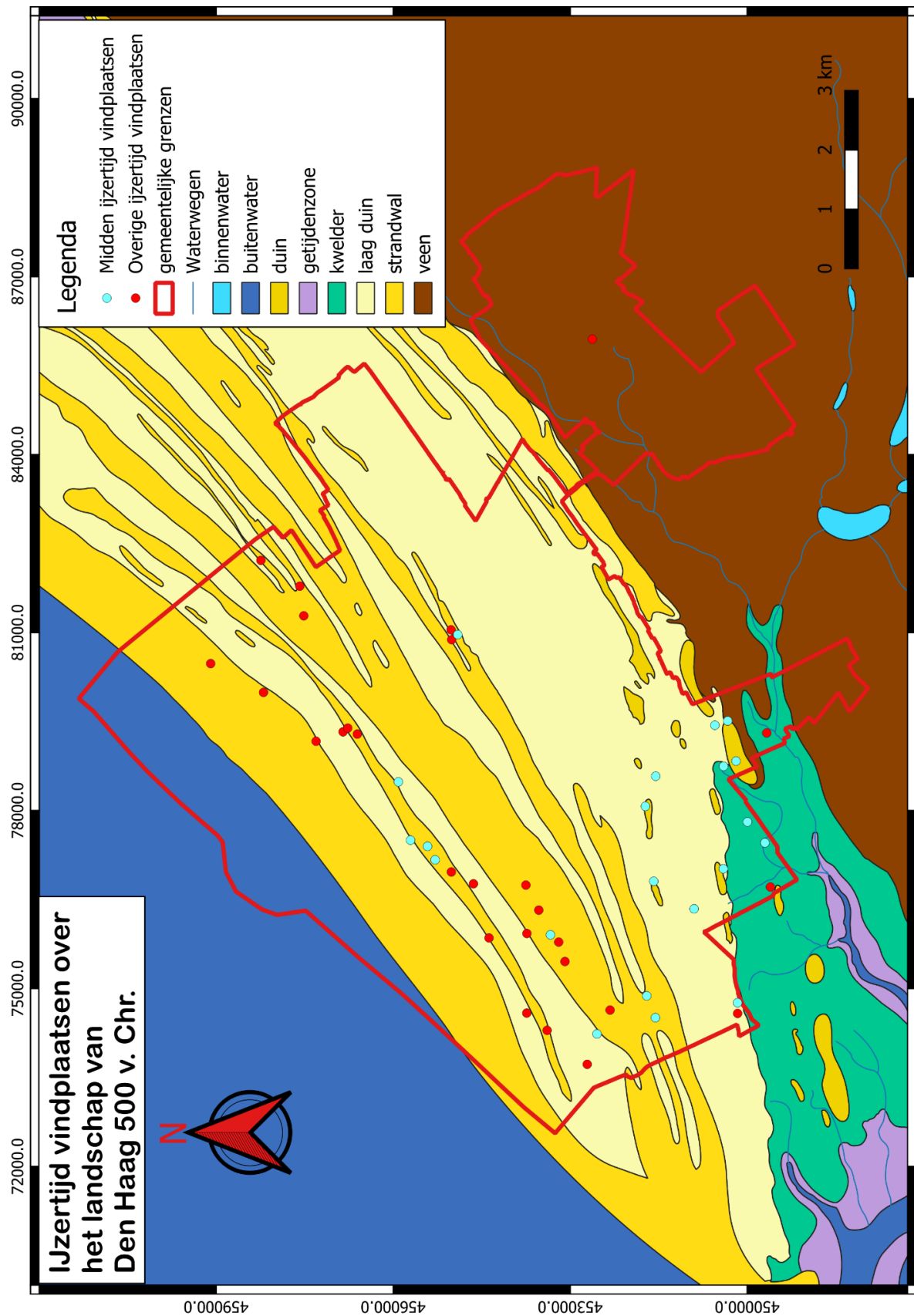

Figuur 3.1.4 IJzertijd vindplaatsen uit de Inventaris van Archeologische vindplaatsen van Den Haag (QGIS Kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: OpenStreetMap)

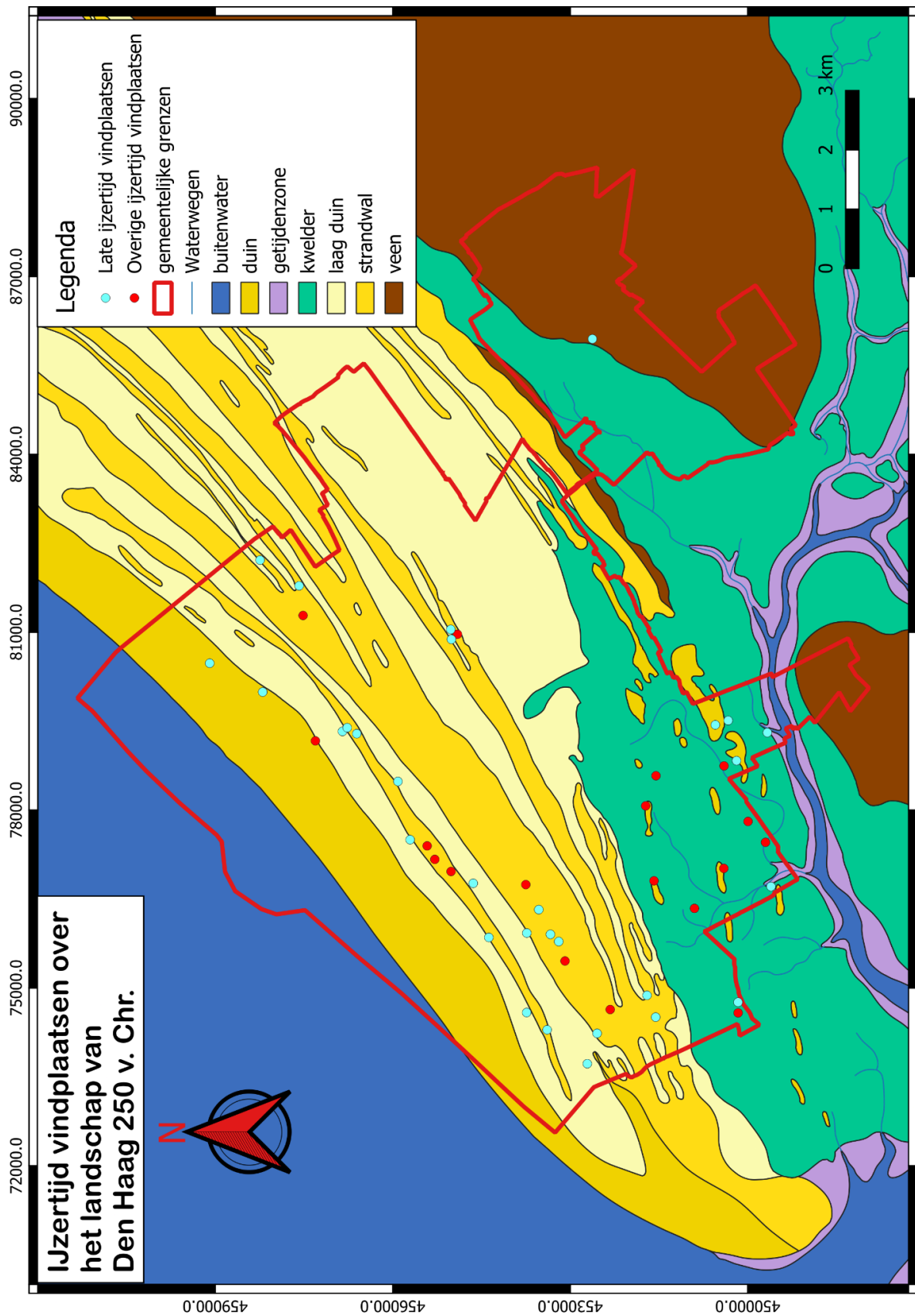
Het landschap van het onderzoeksgebied heeft ten opzichte van de ijzertijd grote veranderingen doorgemaakt. Kaarten, zoals het Algemeen Hoogtebestand Nederland (AHN) en de geologische kaart van Den Haag, die het huidige landschap weergeven zijn daardoor minder bruikbaar voor het plaatsen van de vindplaatsen uit de ijzertijd in een landschappelijke context. Om een beter beeld te krijgen van hoe de vindplaatsen in hun eigen tijd in het landschap lagen kan gebruik worden gemaakt van de paleogeografische kaart van Nederland. Twee van de samengestelde kaarten vallen binnen de periode van het onderzoek; de kaart van 500 v. Chr. (zie figuur 3.1.6) rond het midden van de ijzertijd en de kaart van 250 v. Chr. (zie figuur 3.1.7) tegen het eind van de ijzertijd. De kaart van 1500 v. Chr. kan gebruikt worden voor het begin van de ijzertijd (zie figuur 3.1.5)

Figuur 3.1.5 De ijzertijdvindplaatsen binnen de gemeente den Haag in het landschap van 1500 v. Chr. (QGIS kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: Vos et al, 2018)

Figuur 3.1.6 De ijzertijdvindplaatsen binnen de gemeente Den Haag in het landschap van 500 v. Chr. (QGIS kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: Vos et al, 2018)

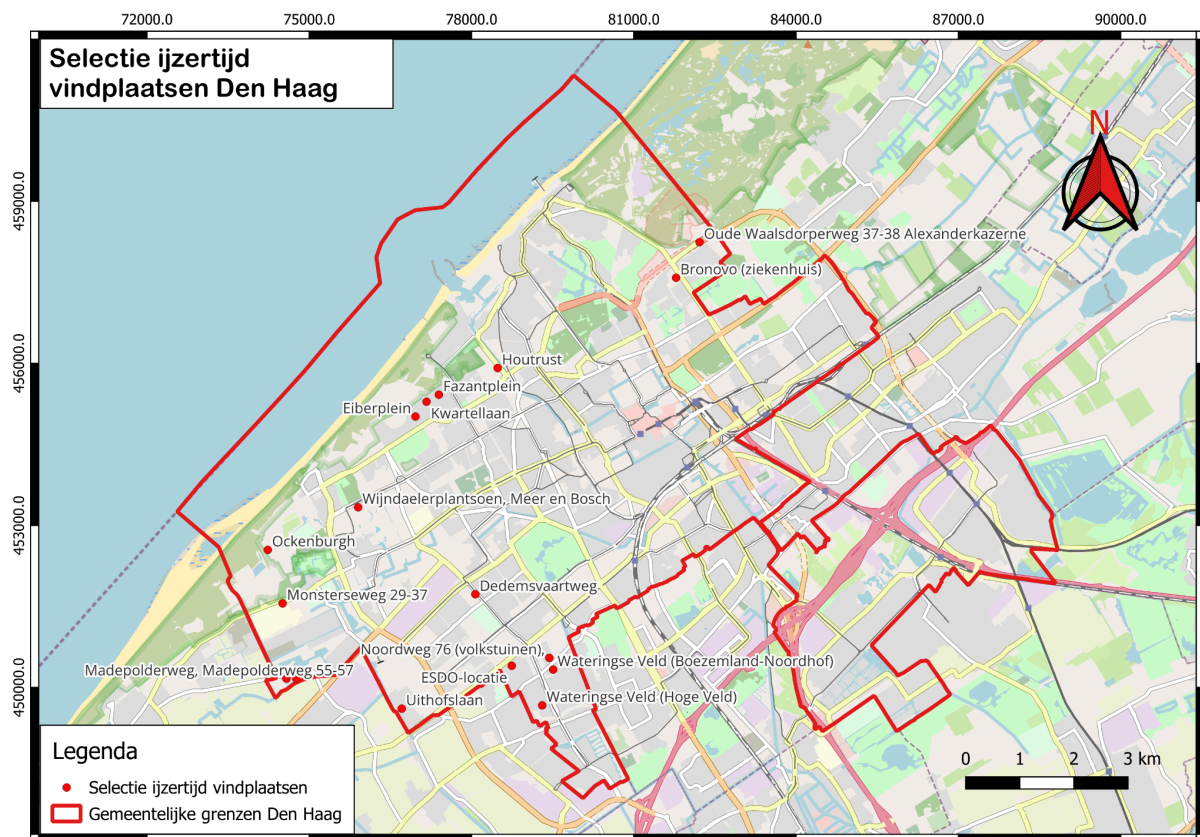

Figuur 3.1.7 De ijzertijdvindplaatsen binnen de gemeente Den Haag in het landschap van 250 v. Chr. (QGIS map made by Sybe Dietz -van Eijk, background: Vos et al, 2018)

Nu er een complete dataset is kan er dieper worden ingegaan op de individuele vindplaatsen en vondsten.

3.2 De belangrijkste ijzertijdvindplaatsen in Den Haag

De volledige dataset van vindplaatsen uit de ijzertijd in Den Haag bevat te veel vindplaatsen om individueel te behandelen in dit onderzoek. Veel, vaak oudere, vindplaatsen vallen af in de selectie om uitgebreid op in te gaan aangezien deze enkel bestaan uit bijvoorbeeld de vondsten van een cultuurlaag of akker die door middel van enkele gevonden scherven in de ijzertijd zijn gedateerd. Daarnaast is soms ook de literatuur van, wederom vaak oudere, vindplaatsen niet toereikend of toegankelijk genoeg voor een diepgaandere bespreking. Hieronder wordt daarom een selectie van uitgebreidere vindplaatsen (zie figuur 3.2.1) besproken aan de hand van hun toponiem.

Figuur 3.2.1 De vindplaatsen geselecteerd voor uitgebreidere bespreking. (QGIS Kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: OpenStreetMap)

3.2.1 Boezemland-Noordhof (Wateringse veld)

De vindplaats bij Boezemland-Noordhof op het Wateringse veld heeft in de ijzertijd twee fases gehad van gebruik. De eerste fase is van de vroege ijzertijd tot in de midden ijzertijd en de tweede fase is vanaf de late ijzertijd doorlopend tot in de Romeinse tijd. Verschillende delen van het gebied zijn op verschillende momenten opgegraven.

Uit de eerste fase zijn in het gebied van BOE3 en NOF06 is de oude strandwal overdekt met dikke vondstlagen. Deze zijn geïnterpreteerd als afvallagen. Noemenswaardig uit de lagen is het briquetage-aardwerk dat er is gevonden. Een deel hiervan zijn de bekende gootjes. Er is echter ook aardewerk gevonden dat directer bij de productie van zout lijkt te horen. Dit was dan mogelijk ook iets wat gedaan werd op de vindplaats. Bij NOF06 zijn twee spiekers gevonden, een met vier palen van 1,65 meter bij 1,45 meter en een met zes palen in de vorm van een ongelijke rechthoek. Twee extra palen zijn toegevoegd aan de kortste zijden. Daarnaast zijn er nog een grote hoeveelheid (paal)kuilen gevonden op de strandwalflank, maar hier is geen structuur in herkent. De functie van maar een aantal kuilen was te achterhalen. Veel bevatte er aardewerk, waaronder briquetage, dat dateerde uit de vroege ijzertijd tot midden ijzertijd. Hieronder waren ook scherven van lokaal geproduceerd Marne aardewerk. Twee komvormige kuilen met een gelaagde vulling waren mogelijk waterkuilen. Een andere kuil met is overtuigender een waterput aangezien deze steil is doorgegraven door het veen naar de zandlaag met het water. Een kuil is gevuld met verbrande klei en briquetage fragmenten, of deze kuil meer als doel had dan alleen een afvalkuil is onbekend. In een kuiltje bij BOE03 bevond zich een stuk van een menselijke schedel, een paar botfragmenten, aardewerkscherven en verbrande klei. Het aardewerk dateerde uit de eerste helft van de midden ijzertijd. In een andere kuil is ook een deel van een schedel gevonden. Uit een vondstlaag zijn nog een fragment van een linker dijbeen en kuitbeen gevonden. Bij GSC00, NOF06 en BOE03 zijn er akkers van eergetouwkrassen gevonden. De sporen zijn alleen gevonden in de lage gebieden, maar mogelijk zijn ze hoger niet bewaard gebleven. Bij BOE03 is er in het laagste deel van de strandwal een vondstlaag gevonden die bestaat uit afwisselende lagen van natuurlijke afzettingen en menselijk gebruik. Onder andere zijn er in een venige laag rund hoefafdrukken gevonden en zijn er rood- en geelkleurige lagen gevonden met aardewerk erin, waaronder briquetage. Deze lagen dateren uit de vroege ijzertijd tot in de Romeinse tijd en zijn deels vermengd. Boven op ligt een kleipakket afgezet door de Gantel in de late ijzertijd. Bij NOF06 is een ander deel van de lagen aangetroffen. Hierin is echter ook aardewerk uit de late bronstijd in gevonden. Naast scherven van vaatwerk zijn hier ook een aardewerken bakplaat en twee spinklosjes gevonden. Een ander groter rond aardewerken voorwerp met een gat erin heeft geen duidelijke functie.

In de tweede fase is er bij BOE03 een oversteekplaats/dam gevonden van de flank en voet van de strandwal over een kreek naar het veengebied. De constructie was van een laag riet met daarop plaggen gestapeld wat weer werd afgedekt door een laag riet. Aan de westzijde was de boomstam van een els gebruikt als versteviging. Deze werd op zijn plaats gehouden met behulp van een paar paaltjes. Aan de oostzijde is een rij van 38 palen ingeslagen als ondersteuning. Op het veen zijn runderhoeven herkend. De onderste laag riet is met 14C-datering gedateerd in de late ijzertijd (198-46 v. Chr.). Een scherf met kenmerken van de Broekpolder II stijlgroep die is gevonden ondersteunt dit.

Bij het onderzoek naar het aardewerk is gebleken dat een groot deel van de veronderstelde verbrande klei eigenlijk briquetage aardewerk was.

Bij de vindplaats van BOE03 zijn 50 stukken natuursteen en 3 stukken vuursteen gevonden. Zes natuurstenen zijn bewerkt, vier daarvan met klosporen. Een van kwartsitische zandsteen was verbrand en is waarschijnlijk bewust ruw gemaakt om materiaal fijn te malen. De drie anderen waren waarschijnlijk aambeelden en waren van zandsteen. Het merendeel van de onbewerkte stenen toonde geen tekenen van verbranding. Een brok was van tefriet. Bij de vindplaats van NOF06 is ook natuursteen gevonden, 246 stuks en 4 stukken vuursteen. Twaalf fragmenten zijn van maalstenen, deze zijn allen van tefriet. Een fragment hiervan heeft de duidelijke Napoleonshoed vorm. De andere bewerkte natuurstenen zijn fragmenten van een klopsteen, een slijpblok, een wetsteen, drie breukstukken met een vlak dat was gladgesleten en een afslag. Ook onder de niet bewerkte stukken steen is een groot deel tefriet dat mogelijk door verwerking is gefragmenteerd en wel ooit tot maalstenen behoorden. Iets minder dan de helft van de stenen vertonen tekenen van verhitting.

De botanische monsters uit de kuilen en sporen hebben voor de vroege ijzertijd vondsten opgeleverd van de resten van kortarige zeekraal en gerst bij de vierpalige spieker. Daarnaast zijn er ook resten gevonden van wilde planten die op de open grond van erven groeiden. In een waterkuil zijn ook vissenschubben, viswervels, insecten resten, houtskool en bot gevonden. In andere kuilen zijn meer voedselplanten gevonden, waaronder een mogelijke verkoolde halve duivenboon en pitten van de gewone braam. Ook bilzekruid komt voor waar mogelijk medicinale werkingen aan toe werd geschreven. Andere wilde planten die voorkwamen komen van oevers en moerassen. Uit de pollenbakken zijn ook veel boompollen gekomen.

Het dierlijk botmateriaal dat is gevonden komt voor het grootste deel van zoogdieren, daarnaast een deel vissen en een erg klein deel vogels. De zoogdieren waren onder andere rund, paard, edelhert, schaap/geit, varken, hond, otter, walvis en knaagdieren. Het walvis bot heeft haksporen maar is niet verder te determineren. Van vogels zijn resten van knobbelzwaan, wilde eend en meerkoet. De vogelbotten hebben geen gebruikssporen. De visresten zijn van zowel zoetwatervissen, zeevissen en vissen uit beide milieus. School is hierbij wel de enige echte zeevis.

Twee bewerkte voorwerpen van gewei zijn gevonden. Het gaat hier om een heft voor mogelijk een mes en een versierd object met cirkels en gaten waarvan de functie niet makkelijk is vast te stellen (zie figuur 3.2.1.1). Gebruikssporen analyse heeft uitgewezen dat er leren banden door de gaten zaten (Simons en Bulten, 2014, pp. 188-298).

Figuur 3.2.1.1 Het mysterieuze object van gewei (<https://archeologie.denhaag.nl/>)

3.2.2 Hoge Veld (Wateringse veld)

Bij deze vindplaats op het Wateringse Veld zijn enkel resten uit late ijzertijd van de tweede fase van gebruik gevonden. Het gaat om een huisplaats op de flank van een strandwal complex aan de oeverafzetting van een kreek met een naastgelegen afvallaag. In de buurt ligt een dam/oversteekplaats over een smalle kreek die langs de zuidelijke flank van de strandwal stroomde, deze was verstevigd met een boomstam. De constructie bestond uit een bodem van plaggen met daar op en onder rietmatten. Aan de oostzijde zijn is een rij palen vertikaal ingeslagen als versteviging en aan de westzijde is de liggende berkenstam gebruikt. Hiernaast zijn hoefafdrukken van runderen gevonden.

Het huis (huis 1) bevond zich op de oeverafzetting van het krekensysteem van de Gantel waarbij ook een vondstlaag is gevonden. Van het huis zijn de wandgreppels aangetroffen. Het zou ca. 4 meter breed zijn en op ze minst 8 meter lang. Deze ontbreken grotendeels aan de zuidwestelijke zijde. In de aanwezige greppels zijn paalsporen teruggevonden. Aan de oostzijde stonden mogelijk twee extra wandpalen die hielpen bij het dragen van het dak. In het midden is één kuil mogelijk van de middenstijl. Het zou dan een tweebeukige structuur zijn. Het wordt geïnterpreteerd als een seizoensgebonden verblijfplaats door de beperkte grote. De sporen van het huis zijn verstoord door een andere recentere huisplattegrond. Samen met wateroverlast tijdens het onderzoek heeft dit ervoor gezorgd dat niet zeker is of alle sporen in de plattegrond zijn opgenomen. Het aardewerk uit de vondstlaag wordt gedateerd rond het einde van de midden ijzertijd en het begin van de late ijzertijd terwijl het aardewerk uit de huisplattegrond een datering heeft aan het begin van de late ijzertijd. Hoewel de ijzertijd sporen op het zelfde vlak te zien waren als de Romeinse sporen was er bij de vondstlaag te zien dat ze gescheiden waren door een laag klei (Simons en Bulten, 2014, pp. 188-298).

Figuur 3.2.2.1 De houten staakjes van de oversteekplaats in het profiel. (Simons en Bulten, p. 207, afb. 4.32)

3.2.3 Wijndaelerplantsoen, Meer en Bosch

Bij het Wijndaelerplantsoen en Meer en Bosch ligt de vindplaats op een oude strandwal in het duingebied. De ijzertijd activiteiten hebben plaatsgevonden in meerdere fases, deze zijn echter niet in het hele gebied van elkaar te onderscheiden. De eerste drie fases waren van huiserven gelijk aan de drie verschillende huisplattegronden in de vroege ijzertijd (ca. 800-500 v. Chr.), vervolgens de vroege midden ijzertijd (ca. 600-400 v. Chr.) en late midden ijzertijd (ca. 400-250 v. Chr.). Ten slotte was er een fase in de late ijzertijd (ca. 250-12 v. Chr.) waarin het gebied werd gebruikt als akker. Er zijn onder meer de sporen van structuren, kuilen, een afvallaag en akkers gevonden.

Door een groot gebied lopen greppels die een verdeling maken van het terrein in vier of vijf meter brede stroken. De greppels hebben hoofdzakelijk een noordnoordoost-zuidzuidwestelijke oriëntatie, met enkele greppels die daar haaks op lagen. De sporen van het graven zijn nog terug te zien wat betekent dat ze snel weer zijn gevuld. Mogelijk was hier het doel niet de greppel zelf, maar de grond die gebruikt kon worden voor walletjes tegen de wind. Rijen staakjes die parallel lopen aan de greppels en eergetouwkrassen in de cultuurlaag zijn waarschijnlijk onderdeel van hetzelfde systeem van akkers dat bij elkaar minstens 200 meter lang en 25 meter breed was. De cultuurlaag is het resultaat van herhaaldelijk ploegen en is gedateerd van de vroege tot de late ijzertijd. Op een ander stuk zijn ook spitsporen gevonden in de laag. Er zijn drie fases vastgesteld waarin de sporen zijn gemaakt. Het vermoeden is dat in de laatste fase gebruik is gemaakt van een keerploeg, maar hier zijn geen duidelijke sporen van teruggevonden.

De afvallaag had een oranje- of roodbruine kleur en was gevuld met verschillende soorten vondstmateriaal, waaronder vaatwerk, natuursteen, dierlijk bot en briquetage-aardewerk. De afvallaag vulde een natuurlijke depressie in het landschap. Twee verdiepende kuilen zijn in de laagte gegraven, waarschijnlijk om als waterkuil te dienen voordat het werd gebruikt voor afval. Meestal wordt in een afvallaag van die kleur enkel briquetage verwacht. Aan de hand van het aardewerk was de laag te dateren van de vroege ijzertijd tot de vroege midden ijzertijd. Hoewel er dus wel afval is gevonden van zoutwinning in de vorm van het briquetage-aardewerk is van het winnen van zout geen locatie gevonden. Een groot deel van het briquetage-aardewerk is niet verder determineerbaar, maar er zijn ook herkenbare fragmenten gevonden. Het gaat onder andere om delen van wandfragmentjes, staven, een bovenzijde van een vierkante pilaar en onderdelen van vuurbokken. Er zijn weinig fragmenten van de gootjes aangetroffen. Een mogelijkheid is dat op deze locatie andere vormen gebruikt werden voor het winnen en transporteren van zout. Of zelfs dat het briquetage-aardewerk op deze locatie een compleet andere functie had.

In totaal zijn er 11 kuilen gevonden bij de vindplaats, één daarvan lag binnen een structuur. In één van de kuilen (kuil 1) zijn onder andere twee (bijna) complete potten gezet. Dit was een miniatuur potje en een misbaksel. Deze stonden op een laag met houtskoolspikkels en in en rondom de potten zijn de resten van verbrande granen gevonden. In de kuil lagen verder ook aardewerkfragmenten en onverbrand botmateriaal (van schaap/geit). De kuil heeft nog steile wanden en moet dus snel zijn dichtgegooid, hierbij is ook een spinklosje achter gelaten. De kuil gaat door één van de akkergreppels heen en komt

dus uit een latere fase. Het aardwerk kon gedateerd worden in de (vroege) late ijzertijd. De functie is niet zeker, maar het zou kunnen gaan om een rituele depositie.

De kuil (kuil 10) die gevonden is in een huisplattegrond (3) had steile wanden, een vlakke bodem en is in een keer weer gevuld met aan de bovenkant een brandlaagje. In de kuil is briquetage-aardewerk gevonden, waaronder een mogelijke vuurbok. Daarnaast zijn er vanuit het zadenmonster resten van gedomesticeerde planten gevonden en een aantal botfragmenten van grote zoogdieren. Mogelijk was het eerst een kelderkuil die later is hergebruikt als haardkuil.

De andere kuilen komen van verschillende fases van gebruik, dit is vast te stellen door het gevonden aardewerk en de sporen van de greppels en kuilen die elkaar doorsnijden. Naast aardewerk is in de andere kuilen ook houtskool, dierlijk botmateriaal, natuursteen, een stuk van een vuurbok, een stuk van een granieten maalsteen en briquetage aardewerk gevonden. Als er een functie vast te stellen was viel dat onder vuurkuil, afvalkuil of een kuil voor opzettelijke deposities. De mogelijk rituele kuilen waren allen in de buurt of onder de akkergreppels gevonden en bevatten een volledige of grotendeels volledige pot. Ook werd er vaak verbrand kaf of graan in gevonden. Het materiaal was echter veel minder dan verwacht bij een afvalkuil of opslagkuil. Opvallend zijn de archeologisch complete potten uit kuil 11 waaronder de fragmenten van een volledig vervormde pot.

Er zijn in drie structuren gevonden die zijn geïnterpreteerd als huisplattegrond. De eerste huisplattegrond die is herkend (huis 1) bestaat uit 20 paalsporen en heeft een oriëntatie van oostnoordoost-westzuidwest. De zuidelijke zijde is niet goed bewaard gebleven door verstoringen en natuurlijke erosie. De noordelijke zijde is beter bewaard. In totaal was het huis ongeveer 15,5 meter lang. Het zou een driebeukige constructie hebben gehad, hoewel er van de plattegrond voornamelijk binnenstijlen zijn gevonden. Een kuil in de buurt lijkt uit dezelfde fase te komen. De structuur is gedateerd aan de hand van een fragment aardewerk die uit de vroege of midden ijzertijd kwam.

De twee huisplattegrond bestaat uit 48 paalsporen en is 22 meter lang en 3,7 meter breed met een tweeschepige constructie. Het huis ligt iets ten zuiden van huis 1 en is oost-west georiënteerd. Van de zuidoostzijde ontbreken de paalsporen, deze lagen buiten het opgravingsgebied en zijn vergraven. Er ontbreken twee middenstaanders in het midden van de structuur. Opvallend is dat de wandpalen gepaard zijn. Er is geen duidelijke indicatie gevonden voor de locatie van de ingang behalve een enkele dubbele paalkuil. Het huis is waarschijnlijk een aantal keer gerepareerd, een aantal extra sporen zouden dan het resultaat zijn van het stutten. Van het aardewerk dat is gevonden in de sporen is een deel in de midden of late ijzertijd te dateren en ander deel niet nader dan de ijzertijd.

De derde huisplattegrond bestaat uit 37 paalsporen en heeft een noord-zuid orientatie. Het is aan de noordzijde tweeschepig en aan de zuidzijde drieschepig. Bij elkaar heeft de structuur een lengte van 19,5 meter en een breedte van 3,6 meter. Ook van deze plattegrond is al een deel van de sporen vergraven. Het aardewerk dat is gevonden in de sporen van deze huisplattegrond is te dateren in de vroege ijzertijd.

In de buurt van huisplattegrond 3 is een vierpalige spieker gevonden van 1,4 bij 1,6 meter. Deze structuur kan ook door aardewerk in de vroege ijzertijd gedateerd en was waarschijnlijk gelijktijdig in gebruik. Een tweede vierpalige spieker is gevonden meer aan de oostkant van de vindplaats, één paalspoor ontbreekt door recente verstoring. Deze spieker was 2,3 bij 1,8

meter. In de aanwezige sporen is aardewerk gevonden dat niet nauwkeuriger te dateren is dan in de ijzertijd. Een grote hoeveelheid verkoolde resten van gedomesticeerde zaden die in één van de sporen is gevonden is waarschijnlijk het resultaat van de spieker die met inhoud en al verbrand is.

In de buurt van huisplattegrond 1 zijn twee spiekers herkend in een palencluster. Spieker 3 was zespalig en 2,3 bij 2,3 meter. Spieker 4 was 2 bij 1,4 meter. Beiden zijn precies op de windstreken georiënteerd. De sporen leverden geen vondstmateriaal op en oversnijden elkaar niet. Het is hierdoor niet vast te stellen welke van de twee eerder of later is gebouwd. Een andere structuur van 4 ondiepe paalkuilen is herkend naast een kuilspoor dat wordt geïnterpreteerd als haard. De vier palen zouden een constructie om iet boven de haardplaats te hangen hebben gevormd. Van het aardewerk uit de eerste fase is een deel ook in de late bronstijd te dateren. De meeste potten zijn gemagerd met gebroken kwarts en/of potgruis. Aan de hand van de kenmerken is het merendeel goed in de vroege ijzertijd te dateren. Meer dan drie kwart heeft sporen van secundaire verbranding. Er is één compleet bekertje gevonden.

Uit de tweede fase is het meeste aardewerk gemagerd met potgruis. Een groot deel is secundair verbrand. Sommige potten hebben een hoekig profiel herkenbaar van het Marne-aardewerk uit Zuid-Nederland. Dit type werd aan het begin van de midden ijzertijd geïmporteerd. Later is het ook gekopieerd en op gevarieerd door de schouderbreedte te verkleinen. Ander potten vertonen kenmerken van de Broekpolder I aardewerkstijl. Uit deze fase is er ook ander aardewerk dan vaatwerk gevonden. Dit zijn onder andere een zogenoemde *Eierbecher* en een spinklosje.

De derde fase heeft een minder grote hoeveelheid aardewerkfragmenten. Allen zijn ze gemagerd met potgruis. Uit deze fase komen ook scherven van Marne-aardewerk, een schaal uit de midden ijzertijd en een pot die te dateren is in 5de of vroege 4de eeuw v. Chr. Enkele scherven zijn secundair verbrand, één versinterd.

Het aardewerk uit de laatste fase uit de ijzertijd is ook volledig met potgruis gemagerd. De andere kenmerken en versieringen passen bij de Broekpolder II aardewerkgroep. Ook hier is een klein deel secundair verbrand of versinterd. Uit de eerste, tweede en vierde fase zijn resten van aanboeksel gevonden die duiden op een gebruik als kookpot.

Er is een grote hoeveelheid natuursteen gevonden voor maar weinig is vast te stellen uit welk deel van de prehistorie ze afkomstig zijn. Een groot deel hiervan is sterk gefragmenteerd, slechts een granieten maalsteenligger en een polijststeentje zijn compleet. Dit is vooral onder de niet gemodificeerde stenen en grotendeels als gevolg van verbranding. Hiervan is een groot deel zandsteen en in vergelijkbare kleinere delen kwartsiet, tefriet en gangkwarts. Veel van deze stenen zijn waarschijnlijk gebruikt als kookstenen en gangkwart voornamelijk voor het verschrallen van aardewerk. Er zijn twee maalsteenliggers van graniet gevonden. Beiden hebben een maalvlak dat ruw gemaakt is door middel van *pecking* met een klopsteen wat nog herkenbaar is onder de slijtage en afslagnegatieven. Een van de maalsteenliggers is verbrand en heeft als gevolg daarvan veel scheuren, zwarte vlekken en verkruid makkelijk. Er zijn 16 fragmenten van tefriet die een herkenbaar deel maalvlak bevatten. Bij één fragment zijn sporen gevonden van de vorming. Daarnaast is bij één van de randfragmenten onderdeel van een 'napoleonshoed' die gebruikt werd in de midden ijzertijd. Zes van de fragmenten zijn duidelijk verbrand, zeven mogelijk en drie fragmenten niet. Twee

klop of wrijfstenen zijn gevonden. Een van fijne kwartsitische zandsteen en een van grove kwartistische zandsteen. Ze dateren waarschijnlijk uit de bronstijd. Ook zijn er twee rolstenen met klosporen gevonden, mogelijk gebruikt bij het prepareren van een vuursteenknol en als doorslag. Een is door verbranding uit elkaar gesprongen. Twee rolstenen en een fragment van een derde hebben een glans, maar zijn verder niet bewerkt. Deze zijn mogelijk gebruikt bij het polijsten van aardewerk. Er is ook vuursteen gevonden, waaronder bewerkte stukken. Het overgrote merendeel hiervan is waarschijnlijk afkomstig uit de fases van de bronstijd. De helft is gebroken, een deel hiervan kunnen productiefouten zijn of door vertrapping nadat het op de grond terecht is gekomen. Bijna de helft van het totaal is verbrand. Onder de werktuigen zijn er schrabbers, geretoucheerde stukken, boren, gesplinterde stukken en één afgeknotte afslag onderscheidt.

Van het botmateriaal afkomstig van zoogdieren dat is gevonden is het grootste deel afkomstig uit de ijzertijdcontexten, voornamelijk uit de akkerlaag en daarna de afvallaag. Het materiaal is niet goed geconserveerd en sterk gefragmenteerd. De meeste resten zijn afkomstig van rund. Hier zijn alle leeftijdsgroepen gerepresenteerd wat betekent dat ze voor verschillende doeleinden zijn gebruikt. De jong kalveren zijn een indicatie dat de runderen ook op de locatie zelf zijn gehouden. Van schaap/geit en varken zijn er minder maar met elkaar vergelijkbare hoeveelheden gevonden. Daarnaast is er ook materiaal van paard, bewerkt gewei van een hert en strandschelpen gevonden. Alleen een atlas van varken bevat een slachtspoor, maar aangenomen kan worden dat de meeste andere dieren ook voor consumptie zijn gebruikt. Een paar van de botresten is (deels) verbrand, een deel is nog herkend als rund en varken.

Uit de monsters van het erf uit de eerste fase zijn verschillende resten van zowel cultuurgewassen als wilde planten gevonden. Bij de cultuurgewassen gaat het om de graankorrels van bedekte gerst en de kafbases van emmertarwe. Daarnaast is er ook een enkele graankorrel haver gevonden. Het is echter niet te onderscheiden of het om het cultuurgewas gewone haver gaat of om het akkeronkruid oot (dat soms ook werd gecultiveerd). Van de wilde planten gaat het deels om akkeronkruid en deels om oeverplanten die waarschijnlijk zijn verzameld voor onder andere vruchten, vlechtwerk of dakbedekking. De monsters uit sporen van de tweede fase, waaronder kuil 1 hebben kafresten van gerst en emmertarwe opgeleverd. De hoeveelheden zijn echter zo weinig dat wordt aangenomen dat er geen directe relatie met de sporen vast te stellen is. Er is één zaadje van een wilde plant gevonden.

De laatste monsters zijn uit sporen waarvan onduidelijk is of ze uit de tweede of derde fase afkomstig zijn. Van de cultuurgewassen is emmertarwe en bedekte gerst gevonden in zowel kafresten als graankorrels. Het gemonsterde spoor van de mogelijk verbrande spieker bevatte veel graankorrels gerst en in mindere mate emmer. Het is niet duidelijk of ze beiden lagen opgeslagen of dat de emmer bijmenging is. Opvallend is de keuze voor tweerijg gerst waar in Nederland in de ijzertijd vaker zesrijge gerst is gevonden. Mogelijk was dit omdat de tweerijge variant beter bestand was tegen de winderige duinen. De wilde planten zijn weer voornamelijk akkeronkruid: zwaluwtong en gewone/slanke waterbies. Uit de afvallaag is tevens ook een verkoolde pit van sleedoorn gevonden, de vrucht waarvan waarschijnlijk als voedsel werd gebruikt.

Sommige van het akkeronkruid kan een indicatie geweest zijn dat delen van de akker natter waren en af en toe braak lagen. (Stokkel, 2012, pp.17-155)

3.2.4 Ockenburgh

Op de hoger gelegen delen van het oude landschap liggen nederzettingssporen in de vorm van een cultuurlaag en akkersporen. De cultuurlaag is tot de ijzertijd gedateerd met behulp van gevonden aardewerkscherven. Daarnaast zijn er ook 3 kringgreppels gevonden die vermoedelijk tot grafheuvels hebben toebehoort, waarvan maar één volledig in het onderzoeksgebied lag en is opgegraven. De diameters lagen tussen de ca. 4 en 5,75 meter en de grootste grafheuvel was mogelijk 1 meter hoog geweest. Op een plek in de grootste greppel is een bottenkuil van dierlijk bot gevonden, mogelijk gaat het om één rund. Een tweede bottenkuil lag in de kruising van de grootste greppel met een kleinere en is mogelijk vergraven bij het graven van de grootste greppel. In deze kuil zijn botfragmenten van een geiten- of schapenschedel gevonden en een groene kleine buisvormige kraal. Er zijn geen bijzettingen van menselijke resten gevonden. Mogelijk zijn deze verloren gegaan bij het aanleggen van de akker in een latere periode waarvan de ploegsporen wel zijn teruggevonden. Aan de hand van aardewerkscherven in de grondlagen zijn de greppels in de midden ijzertijd gedateerd en de akker in de late ijzertijd. Verstuiving en erosie van het duinlandschap zou er voor kunnen hebben gezorgd dat de aangelegde heuvels niet meer herkenbaar waren tegen de tijd dat de grond als akker werd gebruikt (Waasdorp, 1998, p. 139-145).

3.2.5 Oude Waalsdorperweg 37-38 Alexanderkazerne

Bij de vindplaats aan de Oude Waalsdorperweg zijn drie sporen gevonden die met zekerheid in de ijzertijd zijn geplaatst. Dit zijn twee paalsporen en een paalspoor met een paalschaduw. Deze zijn gedateerd aan de hand van het aardewerk dat erin is gevonden (waarvan een deel echter ook in de bronstijd kan worden geplaatst). In alle drie de sporen is naast aardewerk ook natuursteen, vuursteen en leem gevonden. Meerdere sporen die verder nog zijn gevonden zijn niet specifiek te dateren dan in de prehistorie zijn waarschijnlijk ook afkomstig uit de ijzertijd. Het aardewerk dat gedateerd kon worden past binnen de stijlgroepen Broekpolder I en Broekpolder II. Het wordt in de late ijzertijd geplaatst (Bulten, 2007). Een klein grafveld van crematie graven was door vergelijkingen met prehistorische graven in andere delen van Nederland gedateerd in de late ijzertijd. Recentere radiometrische dateringen hebben echter dateringen in de bronstijd gegeven (Theunissen & Arnoldussen, 2014, p. 62). De graven zijn daarom buiten beschouwing gelaten bij deze beschrijving.

3.2.6 Bronovo (ziekenhuis)

De ijzertijdvindplaats bij het Bronovo ziekenhuis lag op voornamelijk op de noordelijke duinflank. Aan de zuidelijke kant is er naast recente verstoringen ook meer (wind)erosie geweest en is er minder bewaard gebleven van de vondstlaag. Twee greppelsystemen komen uit de late ijzertijd. Het eerste greppelsysteem uit de ijzertijd bestaat uit op ze minst negen greppels die in noordnoordwest naar zuidzuidoost georiënteerd zijn. Op het zuidelijke deel van de duin oversnijdt het systeem de greppels van een ouder systeem uit de bronstijd. Aardwerk uit de greppels is niet jonger dan de late ijzertijd. Waarschijnlijk droegen de greppels bij aan de afwatering van de akkers op de duinflank. Het greppelsysteem uit de volgende fase doorsnijdt het oudere systeem en is mogelijk een vervanging. Het aardwerk uit het tweede ijzertijd greppelsysteem komt ook uit de late ijzertijd. Een van de greppels heeft een relatief grotere hoeveelheid aan scherven, het is niet duidelijk wat hiervoor de reden was. Het is van beide greppelsystemen niet vast te stellen welke greppels tegelijkertijd open hebben gelegen. Een aantal losse greppels zouden bij één van de greppelsystemen kunnen horen, maar dit is niet vast te stellen. De eergetouwkrassen op de noordelijke flank dateren waarschijnlijk uit de ijzertijd aangezien de bronstijldlaag hier niet meer aanwezig is. De greppels van het oudste greppelsysteem uit de ijzertijd doorsnijden de akkersporen wat betekent dat de krassen in ieder geval ouder zijn dan de andere twee fases uit de ijzertijd.

Het ijzertijdaardewerk dat is gevonden is toegeschreven aan de Broekpolder I en Broekpolder II aardwerkstijlgroepen zoals deze is opgesteld door Van Heeringen. Het aardewerk is erg gefragmenteerd. Er is geen vondstmateriaal van natuursteen, bot of botanische resten gevonden die in de ijzertijd is gedateerd (Bulten en Boonstra, 2013).

3.2.7 Fazantplein

Er zijn op de locatie van het Fazantplein drie opeenvolgende fasen geweest van landgebruik, waarschijnlijk in de vroege of vroege midden ijzertijd.

In fase 1 bestond dit waarschijnlijk voornamelijk uit een circa 1 meter brede greppel van circa 40 centimeter die ongeveer oost-west was georiënteerd en in het oosten ondieper wordt en opgenomen wordt in het cultuurdek. Mogelijk is deze bredere geul gebruikt voor de afwatering van het relatief lager gelegen terrein. Door het ontbreken van vondstmateriaal in de geul kan deze niet specifiek worden gedateerd dan ouder dan de latere fasen op basis van stratigrafie (Stokkel, 2010, p. 10).

Fase 2 wordt gekarakteriseerd door nederzettingssporen die geïnterpreteerd zijn als onderdeel van een erf. Hieronder vallen paalsporen, kuilen, een haard, twee mogelijke waterkuilen, een ondiep standgreppeltje en een vuile laag. Uit de paalsporen zijn twee spiekers herkend. Structuur 1 zou vier palen op 2,70 meter afstand van elkaar hebben gehad waarvan er maar drie zijn gevonden. De vierde was mogelijk niet zichtbaar door eergetouwkrassen uit een latere fase. Structuur 3 heeft 6 palen die allen zijn herkend en was in zijn totaliteit 3 meter lang en 2 meter breed. Een van de paalsporen heeft een nazakking door het spoor van de greppel uit fase 1. Van beiden spiekers waren de paalsporen onder andere gevuld met houtskool en hadden een vlakke bodem. In een paleo-ecologisch monster van structuur 3 zijn ook twee korrels verbrand graan gevonden. Een derde structuur, structuur 2, is herkend als spiekerachtig. Het betreft 4 paalsporen die 2 meter uit elkaar staan. Binnen hierin is een haardkuil gevonden. Hoewel niet met zekerheid te zeggen is dat deze gelijktijdig is met de structuur, lijkt dat wel het geval aan de hand van de ligging. Spiekers met haardkuilen zijn in Nederland pas bekend uit latere periodes en worden in de ijzertijd enkel gekend als opslaggebouwen. De mogelijke interpretatie in dit geval was die van een open structuur met alleen een afdak.

Twee grote kuilen kunnen mogelijk waterkuilen geweest zijn. Beiden bevinden zich onder het grondwaterniveau en onder het te verstoren niveau waardoor is gekozen deze niet volledig op te graven en in situ te bewaren. In één van de kuilen is een aangepunt paaltje van dennenhout gevonden en was waarschijnlijk met een houten constructie verstevigd tegen inkalven. De andere kuil heeft wanden die geleidelijk naar beneden lopen om het op die manier te behoeden voor inkalven. Een vuile laag is gevonden in de buurt van de waterkuilen ontstaan door het bezoeken door mensen of vee en loopt over in de vulling van de waterkuilen. Op de rand van het spoor is een concentratie van houtskool gevonden die geïnterpreteerd is als stort van een haarkuil. De andere sporen zijn niet duidelijk toe te kennen tot een bepaalde structuur. Verder herkenbaar is alleen een palenrij van 6 paaltjes in het verlengde van spieker 1, een stakenrijtje van 8 staakjes vrijwel evenwijdig aan structuur 2 en een standgreppel die haaks op het stakenrijtje ligt. Uit deze fase zijn onder andere natuursteen, een fragment brons en dierlijk bot aangetroffen. Het merendeel van de vondsten betreft echter aardwerk. Deze zijn in de vroege ijzertijd gedateerd aan de hand van verschillende kenmerken, waaronder de magering met mineralen, de oortjes en de (kamstreek)versieringen gecombineerd met besmijting. Een van de scherven heeft ook veel overeenkomsten met Marne aardwerk. Er zijn ook een aantal scherven met secundaire verbranding gevonden. Deze zijn gevonden uit de haardkuilstort en naastgelegen laag en de

palenrij in het verlengde van structuur 1. Paleo-ecologische monsters hebben onder andere resten van eik, naaldhout, verspreidporig loofhout, gepofte gerstekorrels en onkruidzaden opgeleverd (Stokkel, 2010, pp.11-9).

In fase 3 werd het volledige gebied in gebruik genomen als akker. De eergetouwkrassen van herhaaldelijk ploegen oversnijden alle sporen toegekend aan fase 2. Mogelijk hadden de activiteiten van de voorgaande fase de grond vruchtbaar gemaakt nadat het erf was afgebroken. Deze fase wordt voor het begin van de late ijzertijd gedateerd omdat dan de keerploeg in gebruik zou zijn genomen. Na deze laatste fase is de akker overstoven met een 1,6 meter dikke laag zand (Stokkel, 2010, pp. 15-6).

3.2.8 Kwartellaan

Aan de Kwartellaan zijn twee vindplaatsen met resten uit de ijzertijd teruggevonden. Beiden op de flanken van een strandwal doorlopend naar de nattere venige laagte. Aan de zuid kant van de Kwartellaan (ter hoogte van de Kiplaan) zijn een cultuurlaag, vier greppelsporen, een aantal paalkuilsporten en vlekken en een baan met pootafdrukken gevonden. Twee van de greppels lagen parallel met elkaar en liepen van noordoost naar zuidwestelijke richting. Ze waren ingegraven tot de veenlaag, maar niet er doorheen. Haaks op deze greppels lag een derde greppel die eindigde in een recente verstoring. De vierde greppel lag tussen de twee parallel lopende greppels in, in een net iets andere oriëntatie van oostnoordoost naar westzuidwest en is mogelijk van een andere fase. De greppels zijn allen tussen de 30 en 40 centimeter breed en tussen de 8 en 16 centimeter diep, op de derde greppel na die maar enkele centimeters diep was. Een van de paalsporten was rechthoekig en lag in een baan met mogelijke pootafdrukken. Deze spoortjes hadden wel de goede afmeting voor pootafdrukken, maar er zijn geen hoofvormen in herkend. De andere vijf paalsporten liepen in een rij die ongeveer parallel liep met de derde greppel. Meerdere vlekken die gevonden zijn waren erg ondiep en zijn mogelijk resten van andere activiteiten of van de bovenliggende cultuurlaag. In een deel van het sporenveld zijn eergetouwkrassen gevonden in een ruitvormig patroon. Aangenomen wordt dat de cultuurlaag die de volledige vindplaats overdekt ook bestaat uit door elkaar geploegde lagen. Aangezien de keerploeg in de late ijzertijd wordt geïntroduceerd kunnen de onderliggende sporen als ouder worden gedateerd (Stokkel, 2010, pp. 10-6).

Uit de sporen en cultuurlaag zijn onder andere vondsten van natuursteen en aardwerkfragmenten gedaan. Het natuursteen is vermoedelijk riviergrind en heeft, naast een aantal gebroken kiezels, geen sporen van bewerking. Aangezien er in het duinlandschap van nature geen natuursteen voorkomt, moeten ze door mensen zijn meegenomen. Het prehistorisch aardewerk is slecht geconserveerd en erg gefragmenteerd. Er zijn alleen onversierde wanden in herkend. Aan de hand van de magering van (kwarts)mineralen gecombineerd met potgruis is het aardewerk te dateren in de vroege of midden ijzertijd. In het paleo-ecologische monsters uit één van de greppels is, naast de zaden van wilde planten, ook een basisaartje gevonden wat een indicatie is voor de aanwezigheid van gedomesticeerde planten. Daarnaast zijn er verkoolde zaden en houtskool in gevonden (Stokkel, 2010, pp. 17-19).

Aan de noordkant van de Kwartellaan zijn twee greppels en eergetouwkrassen/ploegsporen uit de ijzertijd gevonden. De eergetouwkrassen zijn in gemaakt in een ruitpatroon en verschillende oriëntaties geven aan dat er meerdere ploeggangen zijn geweest. Gescheiden door een laagje van stuifzand, wat zich snel kan afzetten in het duinlandschap, zijn ook keerploegsporen gevonden. Deze bevinden zich tussen een vondstlaag uit de vroege middenijzertijd en een vondstlaag uit de midden- tot late ijzertijd. Deze zijn gedateerd aan de hand van aardewerk. Aangezien keerploegsporen in de regio pas vanaf de late ijzertijd worden gevonden wordt aangenomen dat het middenijzertijd boven de ploegsporen daar door middel van opspit zijn beland. Twee greppels gevuld met stuifzand zijn gevonden van ongeveer 50 centimeter breed en 20 centimeter diep. In één van de greppels is aardewerk uit de ijzertijd gevonden. Voor de rest is het ijzertijd aardewerk

voornamelijk bij het aanleggen van het vlak gevonden, met uitzondering van een paar uit de ploegsporen. Net zoals bij de vindplaats aan de zuidkant van de Kwartellaan is ook dit aardwerk sterk verweerd. Op basis van de kenmerken zijn verschillende scherven in de vroege, midden en late ijzertijd gedateerd. Er zijn ook een paar botfragmenten gevonden bij het aanleggen van het ijzertijd vlak, waarvan één verbrand. Ze zijn te klein voor verdere determinatie. Paleo-ecologische monsters uit de ploegsporen en greppels hebben hier enkel zaden van natuurlijke vegetatie en stukjes aardewerk opgeleverd (van der Mijle Meijer, 2012, pp. 11-24).

3.2.9 Uithofslaan

De locatie van de ijzertijdvindplaats (vindplaats 6) aan de Uithofslaan lag aan het begin van de ijzertijd in een kwelderlandschap met afzettingen van de geulen van het getijdensysteem. Verder in de ijzertijd neemt de invloed van de zee meer af en komt er meer zoet water in de geulen. Door het jongere Gantelsysteem worden dekafzettingen aan de oevers op oude kwelderafzettingen afgezet. Door het zand in de kwelderafzettingen klinkt de grond minder in en ontstaat een hoger gelegen gebied in het landschap. Een huisplaats is gevonden op de helling van de overgang van de grond waar de kwelderafzettingen bewaard zijn gebleven en de grond waar dit niet het geval was. De bewoning in de ijzertijd vond waarschijnlijk plaats tussen circa 350 en 100 v. Chr. (Pavlovic, 2011, pp. 32-33).

Er is één huisplattegrond gevonden die in de ijzertijd is gedateerd (huis 1010). Het huis was tweebeukig met een enkele rij middenstijlen. De dubbele wandstijlen hielpen waarschijnlijk bij het dragen van het dak. De plattegrond is 12,5 meter lang en 4,5 meter breed. In tegenstelling tot de huizen uit de Romeinse periode die zijn gevonden bij de vindplaats is er een bij het ijzertijdhuis geen wandgreppel gevonden. Dit kan betekenen dat de wanden ter plekke gevlochten zijn of dat de greppel niet bewaard is gebleven. Het spoor van een binnenstijl dicht bij de korte wand van het huis is een indicatie dat het een zadeldak heeft gehad. Het huis had twee ingangen tegenover elkaar aan de lange zijde van het huis. Dichter op elkaar staande middenstijlen aan de oostkant van het huis geven aan dat daar een stalgedeelte was. Kleine scheve paaltjes langs de lange wanden en een middenstijl die niet in de kernconstructie lijkt te passen kunnen geplaatst zijn als reparatie of verbouwing van het huis. In de buurt van de huisplattegrond is ook nog de plattegrond van een bijgebouw herkend en zijn er kuil en greppelsporen gevonden. Het bijgebouw is deels verstoord waardoor alleen het noordelijke, een deel van de oostelijke en een klein deel van de zuidelijke wandgreppel is teruggevonden. Er zijn geen sporen van wandstijlen gevonden wat aangeeft dat de wanden van plaggen waren gemaakt. Er is geen duidelijke functie vast gesteld voor de structuur. Van de greppels die zijn gevonden is er een deel kringgreppels. In totaal zijn er hiervan zes herkend. Waarschijnlijk waren dit locaties van hooimijten. De andere greppels hebben een minder duidelijke functie. Mogelijk waren het erfgreppels of waren ze onderdeel van een akkercomplex, bijvoorbeeld voor afwatering. De kuilen liggen allen in het gebied dat is geïnterpreteerd als het erf, de functie is alleen niet duidelijk. Bij de akker is ook een palencluster gevonden met 42 paalsporen, er is geen structuur of functie in herkend.

Het ijzertijd aardewerk dat is gevonden bij de Uithofslaan is over het algemeen slecht geconserveerd en erg gefragmenteerd. Alle scherven zijn van vaatwerk. De kenmerken die nog herkenbaar waren plaatst het in de midden- of late ijzertijd. Ook het gevonden bot materiaal was niet goed bewaard gebleven en maar in een weinige hoeveelheid aanwezig. Uit de botanische monsters is geen bruikbare informatie gekomen. Tegen het einde van de ijzertijd begon de zee weer meer invloed te hebben op het gebied en is er in navolging van overstromingen een groot deel van de vindplaats verspoelt. Bewoning in het gebied kwam weer terug in de Romeinse periode rond het jaar 60 (Pavlovic, 2011, 37-133, 301-380).

3.2.10 Monsterseweg 29-37

Aan de Monsterseweg 29-37 zijn de sporen gevonden van meerdere structuren, paalsporen, greppels en kuilen daterend uit de ijzertijd. De gebruik van het gebied heeft een continuïteit van de vroege ijzertijd tot in de Romeinse periode. De nederzettingsactiviteiten lijken zich te concentreren rond de late ijzertijd en begin van de Romeinse tijd. Doordat het gebied verder ligt van het Gantelsysteem is het landschap daardoor minder sterk beïnvloed. Er is alleen bewijs gevonden voor verstuving, wat waarschijnlijk het resultaat is van het verwijderen van de natuurlijke begroeiing op de duinen.

De greppels hebben allen een oriëntatie van westzuidwest naar oostnoordoost of zuidzuidoost naar noordnoordwest en zijn dus of parallel of liggen haaks op elkaar. Ze zijn tussen de 12 en 75 centimeter breed en tussen de 10 en 28 centimeter diep. Ze diende voor het afscheiden van een erf of akker of voor de afwatering van een akker. Vanuit verschillende niveaus zijn de greppels in dezelfde oriëntatie ingegraven. Aannemelijk is dat ze allemaal tot dezelfde gebruiksfase behoren waar het greppelsysteem opnieuw is uitgegraven en verplaatst is. Niet van alle kuilen kon een functie worden vastgesteld. Een deel is geïnterpreteerd als waterkuil, dieper en met een gelaagde vulling. Daarnaast is een ook “plaggenkuil” gevonden zonder duidelijke functie. De sporen zijn gevonden in meerdere clusters, voornamelijk gescheiden door verstoringen.

In de eerste cluster zijn naast greppels 10 structuren herkend. Het gaat hier om een mogelijke huisplattegrond en spiekers met een verschillende hoeveelheid aan palen. De mogelijke huisplattegrond lag op een oud duinkopje. De veel van de plattegrond is niet meer zichtbaar door de verstoringen en erosie. De huidige zichtbare structuur is 5,10 meter breed en 6,10 meter lang maar was waarschijnlijk groter. Er zijn geen paalsporen van middenstaanders herkend wat duidt op een dakdragende functie van de wanden. De naast het huis grootste structuur bestaat uit 19 paalsporen en bevat 2 kuilen. Met een mogelijke uitbreiding was het 5,00 meter lang en 2,50 meter breed. Het is geïnterpreteerd als grote spieker of bijgebouw. De andere structuren zijn een negenpalige spieker, twee zespalige spiekers en vijf vierpalige spiekers. Deze zijn allen vierkant. Van de negenpalige spieker zijn mogelijk de palen uitgetrokken en is het afgebroken. De sporen van de twee zespalige spiekers oversnijden elkaar en zijn na elkaar gebouwd.

De tweede cluster bestaat volledig uit greppels, 30 smalle en drie bredere. De sporen waren afgedekt met een vondstlaag. Deze was sterk gehomogeniseerd, wat mogelijke en gevolg was van verploeging. Er zijn echter geen eergetouwkrassen of ploegkrassen herkend. De meeste greppels oversnijden elkaar en moeten van verschillende fases zijn geweest. Het was niet vast te stellen welke greppels gelijktijdig met elkaar moeten zijn geweest. De opvulling van de greppels suggereert dat er, misschien incidenteel, water doorheen heeft gestroomd.

De derde cluster bevat ook dezelfde soort greppels als cluster twee en is ook afgedekt met dezelfde akker/vondstlaag, hetzij hier minder dik. Ook zijn er acht paalsporen en negen kuilen, waaronder een waterkuil, gevonden. Uit de paal sporen is een spieker met 6 palen herkend. Opvallend is dat deze geïsoleerd lijkt te staan ten opzichte van de andere structuren. Cluster vier ligt hoger op de flank van een duintopje en heeft een minder dikke scheiding met jongere sporen. In de cluster zijn 40 paalsporen, 37 kuilen en 9 greppels gevonden. Deze

ijzertijdsporen zijn meer geërodeerd en verweerd waardoor ze ondieper zijn die van lager gelegen clusters. De greppels zijn vergelijkbaar met die uit cluster twee en horen waarschijnlijk bij elkaar. Uit de paalsporen is 1 structuur herkend, die van een rechthoekige spieker.

De vijfde cluster lag nog hoger op het duintopje en was nog meer verstoord dan cluster vier. Er zijn 37 paalsporen, 6 kuilen, 7 greppels en 2 niet nader te determineren sporen gevonden. De middeleeuwse sporen lagen in deze zone op hetzelfde vlak en waarschijnlijk zijn er veel van de ijzertijd sporen vergraven. Er is geen systeem gevonden in de greppels en er is ook geen duidelijke structuur herkend in de paalsporen.

Het aardewerk dat is gevonden is over het algemeen sterk gefragmenteerd en verweerd. Het is daardoor niet goed te dateren. Afgezien van één wandfragment uit de bronstijd of vroege ijzertijd en 36 scherven uit de midden ijzertijd en overgang naar de late ijzertijd, wordt het handgevormd aardewerk voornamelijk in de late ijzertijd en het begin van de Romeinse tijd geplaatst. Er is één spijker van briquetage aardewerk gevonden uit de middelste periode. Aangezien het om één fragment gaat en de vindplaats relatief ver lag van zout water is het echter onwaarschijnlijk dat op deze locatie zout is gewonnen. Ook is er een enkel fragment gedraaid aardewerk gevonden van Midden- of Oost-Gallisch *terra sigilata* uit de 2de of 3de eeuw, deze wordt echter gezien als een uitbijter. Naast aardewerken vaatwerk zijn er ook fragmenten van verbrande klei gevonden, sommigen met takindrukken, voornamelijk uit de sporen uit de ijzertijd. De klei is alleen niet gevonden in de buurt van herkende structuren en is mogelijk een secundaire depositie.

Het natuursteen dat is gevonden is voornamelijk (rivier)grind en tefriet. Uit de ijzertijd zijn het voornamelijk fragmenten van maalstenen van tefriet uit de late ijzertijd en kookstenen.

Hoewel de akkerlaag een duidelijke indicatie van landbouw zijn er geen resten gevonden van cultuurgewassen. Ook is er geen onverbrand dierlijk botmateriaal gevonden, maar het is aannemelijk dat er wel op een schaal aan veeteelt is gedaan.

In de Romeinse tijd is de nederzetting verlaten en deels overstoven met zand. De volgende sporen zijn afkomstig uit de vroege middeleeuwen, maar bewoning kwam waarschijnlijk pas weer vanaf de hoge middeleeuwen (Houkes et al, 2008, pp. 23-85, 95-102)

3.2.11 Noordweg 76 (volkstuinten)

De sporen van nederzettingsactiviteiten liggen rond de duintoppen (Laag van Voorburg) tussen oude geulen van het Gantelsysteem. Het lijkt te gaan om twee of drie fasen. Er zijn paalsporen gevonden waarvan een deel onderdeel is van de plattegronden van gebouwen, een aantal spiekers en twee huizen. Daarnaast zijn er veel kuilsporen en meerdere greppels gevonden. Het vondstmateriaal komt voornamelijk uit de grotere sporen en vondstlagen met rond een in het midden gelegen natuurlijke depressie een afval laag met veel briquetage-aardewerk.

De plattegrond van huis 1 is 12 bij 5 meter. Het had een driebeukige indeling met twee paren van dakdragende binnenstijlen die een regelmatige onderlinge afstand van ca. 2,3 meter hebben. De wandstijlen zouden waarschijnlijk ook dakdragend zijn en eromheen steunde een vlechtwerkwand. Er is geen ingangspartij herkend, maar de noordoostelijke korte zijde was mogelijk gedeeltelijk open. Fragmenten van houtskool zijn teruggevonden in de opvullingen van veel van de paalsporen en de greppel van de noordelijke wand. Mogelijk is het gebouw dus afgebrand. In de sporen is daarnaast ook aardewerk gevonden, waaronder briquetage. Ook zijn er resten van verbrande emmertarwe, gerst en haver/rogge gevonden en een stuk onverbrand bot van een onbekend groot dier.

De grote van de plattegrond van huis 2 is te benaderen als op ze minst 12,5 bij 5,3 meter door versterking van de zuidoostelijke korte wand en deels de zuidwestelijke lange wand. De binnenstijlen zijn ook van deze plattegrond in paren en droegen waarschijnlijk samen met de wandstijlen het dak. Enkele paalsporen van buitenstijlen langs de lange zijde zouden gebruikt kunnen zijn tijdens de constructie en een paar zouden onderdeel kunnen zijn van een ingangspartij.

Uit de paalsporen zijn ook 4 bijgebouwen onderscheiden van mogelijk tussen de 3 en 7 sporen die worden geïnterpreteerd als spiekers. Deze sporen komen allemaal uit de natuurlijke depressie centraal in de vindplaats. Uit andere clusters met paalsporen zijn geen duidelijke structuren herkend. Een paalspoor met secundair verbrand aardewerk is mogelijk een intentionele depositie. Een grillige structuur van langwerpige kuilen loopt over de overgang tussen twee duintoppen en wordt in het diepere deel van het landschap verstoord door een geul van het Gantelsysteem. Vondsten uit de kuilen zijn gedateerd rond de overgang van de midden ijzertijd naar de late ijzertijd. Het was mogelijk een oversteekplaats. Van de andere kuilen gaat het om onder andere twee haardkuilen, vijf waterkuilen, meerdere afvalkuilen en kuilen zonder duidelijke functie. Veel kuilen bevatten vondstmateriaal, maar bij de meesten in beperkte aantallen. Het gaat hier voornamelijk om houtskoolfragmenten, aardewerkscherven, al dan niet verbrand bot, verbrande botanische resten en enkele fragmenten vuursteen. Opvallend zijn de mogelijk bewuste depositie van een archeologisch compleet drieledig potje in een van in de bovenste vulling van een waterkuil en een bodem van verbrand bot waarop wandfragmenten van handgevormd aardewerk lagen in een andere kuil. Beiden zijn uit de latere fase van gebruik. De botten uit de kuil zijn van rund en schaap of geit en hebben indicaties van consumptie.

Van de greppels buiten een huisplattegrond is, behalve een mogelijk pad, geen

duidelijke functie vastgesteld en bevatten qua vondsten enkele scherven handgevormd aardewerk. Op twee locaties zijn spitsporen gevonden, naast huis 1 en naast de sporen van de mogelijke oversteekplaats.

Het aardewerk dat is gevonden kan in twee fases in de ijzertijd worden verdeeld. Het oudste deel, voornamelijk gevonden rond huis 1, kan aan de hand van kenmerken in de vroege ijzertijd worden geplaatst. Hoewel er wel briguetageaardwerk is gevonden, lijkt geen van de scherven te komen van een vorm die alleen wordt gebruikt bij de productie van zout. Het andere deel wordt geplaatst vanaf het midden van de ijzertijd.

Meerdere stukken, voornamelijk gefragmenteerd, natuursteen zijn gevonden. Het grootste deel zijn gebroken stukken tefriet van maalstenen die later ook als kookstenen zijn gebruikt. Een van de stukken maalsteen is bewerkt met een ijzeren beitel. Verder zijn er twee klopstenen, enkele rolsteenbrokken en brokken die voor een deel ook als kookstenen zijn gebruikt gevonden.

De datering van de resten is gedaan aan de hand van, aardewerk en 14C-monsters. Er zijn twee bodems gevonden die in de ijzertijd dateren; een oudere tussen 392 en 206 v. Chr. in de midden ijzertijd en een jongere tussen 199-46 v.Chr. in de late ijzertijd. Het aardewerk van beiden lagen verschilt te weinig om ze op die manier los te dateren. De huisplattegronden kunnen in de vroege ijzertijd worden gedateerd aan de hand van het vergelijkbare aardewerk, de overeenkomsten van de sporen en de 14C-datering van één van de plattegronden tussen 749-408 v. Chr. . De volledige vindplaats uit de ijzertijd is afgedekt met Gantelklei (van Zoolingen 2025, p. 68-121).

3.2.12 Houtrust

Op een niveau gedateerd met behulp van aardewerkscherven zijn eergetouwkrassen uit de midden ijzertijd gevonden georiënteerd noordoost-zuidwest en zuidoost-noordwest en gelegen op een zandgrond en door lijken te lopen in een venigere laag. Een niveau hoger zijn ook keerploegsporen gevonden die op ze vroegst uit de late ijzertijd komen, deze laag is niet gehomogeniseerd en de bewerking zou van korte duur zijn geweest. Een niveau onder de eergetouwkrassen zijn mogelijke paalgaten gevonden, er is echter geen structuur te herkennen. Een mogelijke drenkkuil is ook gevonden. Het handgevormd aardewerk dat is gevonden is sterk verweerd en uit de kenmerken lijkt het grootste deel uit de midden ijzertijd te komen met enkele scherven uit de late ijzertijd en op en lager niveau oudere scherven uit de late bronstijd. Ook is er een hoeveelheid lithisch materiaal gevonden. Opvallend hiervan is een stukje vulkanisch gesteente, tefriet, wat moet zijn geïmporteerd. Dit werd pas gedaan vanaf de ijzertijd. Daarnaast zijn er fragmenten van vuursteen gevonden waarvan een deel is verbrandt en 1 is bewerkt. Deze zijn echter niet te dateren en kunnen ook van buiten de ijzertijd zijn. Er is weinig botmateriaal gevonden, het gaat vooral om de resten van kiezen gevonden in de venige delen waar ook hoefafdrukken zijn gevonden. Ze zijn van schaap/geit, varken en voornamelijk rund (Bulten, 2004, pp. 15-33).

3.2.13 Dedemsvaartweg 178-392 en 161-181

Aan de Dedemsvaartweg zijn meerdere (proefsleuf)opgravingen geweest waar resten uit de ijzertijd zijn teruggevonden.

Aan de oostkant van de Dedemsvaartweg is op veen een ijzertijdvondstlaag gevonden. Het lag op de flank van een zandkopje. In het veen eronder is een fragment van een aangepunt houten paaltje gevonden. Het aardewerk is vergeleken met de westkant in grotere stukken. De meeste scherven hebben magering met zowel grove potgruis als organisch materiaal, waaronder schelp. In combinatie met de hoeveelheid besmeten potten is het aardewerk gedateerd in de midden ijzertijd. Er zijn slechts twee fragmenten briquetage-aardewerk gevonden. Twee stukken verbrande klei met een gat er doorheen waren mogelijk weefgewichten of ovenroosters. Uit de botanische monsters op deze locatie zijn verbrande organische resten gevonden van zowel wilde planten als cultuurgewas. Daarnaast zijn er ook fragmenten aardewerk metaalslakken, verbrand leem en een verbrande keutel van een geit uit het monster gezeefd.

Aan de westkant van de Dedemsvaartweg lag er voor het grootste deel een dunne laag stuifzand tussen het veen en de ijzertijdvondstlaag. Een holle boomstam van een eik die mogelijk is bewerkt was ook overdekt met de vondstlaag. Dendrochronologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de kapdatum op 1965 +/- 1 v. Chr. was. Deze is mogelijk door verspoeling of hergebruik in de ijzertijdcontext terecht gekomen. Bij de boomstam zijn de fragmenten van een pot gevonden uit de ijzertijd en een fragment handgevormd Romeins aardewerk. Een oude geul doorsneed hier ook de veenlaag en de klei uit de geul overdekte daar ook de vondstlaag. Uit zowel de vondstlaag als de kleilaag is ijzertijdaardewerk gevonden. In de oude geul is een structuur van palen, kleiplaggen en rietlagen gevonden. De rij palen was west-oost georiënteerd en aan de noordkant lag een grondlichaam van kleilagen die werden afgewisseld met lagen riet(matten) en kleiplaggen. Maar één van de 16 palen bevatte schors. Het riet bestaat uit volledige planten en een 14C-datering resulteerde in een datering in de late ijzertijd. Bij de opgraving in 1989 is de structuur geïnterpreteerd als beschoeiing voor de oever van de geul. Een andere mogelijke verklaring is dat het om een oversteekplaats gaat. Uit het botanisch monster van deze locatie is opgemaakt dat in de late ijzertijd het water in geul zoet was, met soms een brakke invloed. In de omgeving stonden elzen, waaruit ook de palen van de beschoeiing was gemaakt.

De aardewerkfragmenten aan de westkant zijn voornamelijk klein en verveerd. Onder andere de kwarts- en zandmagering en vorm van veel scherven plaatst het in de vroege ijzertijd tot de midden ijzertijd. Ook bij deze scherven is er schelpmagering gevonden. Mogelijk zijn ze voor een groot deel door verspoeling op de locatie gekomen. Het merendeel van het determineerbaar dierlijk botmateriaal dat bij de Dedemsvaartweg is gevonden is van rund. Leeftijdsbepaling heeft uitgewezen dat er geen materiaal van erg jonge runderen aanwezig was. Dit kan een indicatie zijn dat de dieren niet lokaal zijn gefokt, maar kan ook het resultaat zijn van de slechtere conservering van de botten van jonge dieren. Er zijn veel sporen gevonden van slachting en de runderen waren waarschijnlijk gehouden voor consumptie. Naast rund zijn er ook botmateriaal gevonden van een paard en van schaap of geit. Op deze botten zijn geen slachtingsporen gevonden, maar wel vraatsporen van hond.

Er zijn ook stukken natuursteen gevonden die in de ijzertijd zijn te dateren. Het gaat hier voornamelijk om tefriet, waarvan één fragment duidelijk slijtage door gebruik als maalsteen bevat. Daarnaast zijn er ook kiezelstenen van zandsteen en siltsteen gevonden, waaronder mogelijke wet- en polijststenen. De stenen van deze categorie zouden ook uit de Romeinse tijd kunnen komen. Drie kleine brokjes, lichtbruine klei vermengd met organisch materiaal zijn de enige fragmenten leem die zijn gevonden (Lenoir, 2021, pp. 21-26, 38-45, 55-67).

3.2.14 ESDO-locatie/Erasmushove

De ijzertijd resten gevonden bij de voormalige ESDO locatie liggen op de flank van het duin. Verwacht is dat deze hoger op de duin zijn verdwenen door erosieprocessen, waaronder overstromingen van het Gantelsysteem vanaf het einde van de ijzertijd. Het gaat om een structuur, een afvallaag, (paal)kuilen en een betreden laag. Het gebied lijkt in één fase te zijn gebruikt in de tweede helft van de midden ijzertijd.

De structuur bestaat uit een cluster van paalsporen in een grote ovale vorm. In meerdere sporen is ijzertijd aardwerk gevonden. Het volledige oppervlakte beslaat 65 vierkante meter, te groot voor een gebouw. De structuur is geïnterpreteerd als veekraal. Sporen die mogelijk zijn gemaakt door het herhaaldelijk betreden van stukken grond en de locatie op de grens met de vlakte met mogelijkheden om te grazen voor vee maken deze interpretatie aannemelijk. Voet- of pootafdrukken zijn echter niet herkend. Tegen de flank van wat in de ijzertijd een duinpan was in het zuidelijke deel van het onderzochte gebied is een afvallaag gevonden. Aan de hand van hoeveel vondstmateriaal en de geringe fragmentatie ervan zou een huiserf in de buurt verwacht kunnen worden. Hiervan is bij de opgraving echter niks van teruggevonden. Er zijn meerdere kuilen gevonden waar geen functie voor is vastgesteld, naast houtskool en natuurlijke zaden bevatten deze geen vondsten. Twee schervenclusters zijn op de noordelijke flank van de duin gevonden op de grens met het veen dat tegen de duin opgroeide. Waarschijnlijk bestaat elke cluster uit de scherven van één pot. Het is niet duidelijk of het hier om bewuste (rituele) deposities gaat of om het achterlaten na breken bij regulier gebruik.

Het gevonden aardewerk ijzertijd is aan de hand van de kenmerken geplaatst in de Broekpolder I en Broekpolder II stijlgroepen en zou rond de 400-100 v. Chr. komen. Er zijn geen botresten gevonden die in de ijzertijd gedateerd konden worden. Uit het aardewerk lijkt het dat de locatie in de late ijzertijd is verlaten en weer bewoond wordt vanaf 1 n. Chr. waarvan inheems Romeins aardewerk is gevonden (Stokkel & van der Mijle Meijer, 2014, pp. 19, 41-57).

3.2.15 Eiberplein

De ijzertijdvindplaats bij het Eiberplein heeft twee vondstlagen die op de strandwalflank liggen en zijn gescheiden door een stuifzandlaag. De aardewerkscherven uit de onderste laag hebben een vershraling van gebroken kwarts en potgruis. Dit is een indicatie dat ze dateren uit de vroege ijzertijd. De jongere vondstlaag bevatte scherven die niet verder te dateren zijn dan in de ijzertijd. Opvallend zijn de scherpe breuken die vooral verwacht worden bij nederzettingen. Enkele stukken natuursteen zijn gevonden van dioriet, graniet en kiezel. Mogelijk is het stukje dioriet een fragment van een maalsteen. Er zijn drie paalgaten en één paalkuil gevonden. De functie is echter niet te bepalen en ze vormen geen duidelijke structuur. Er is veel recente verstoring, onder andere van verschillende ontgravingen uit de 20e eeuw, die ook door de ijzertijdlagen heen gaan. Het is aannemelijk dat een groot aantal ijzertijd sporen hierdoor verloren zijn gegaan (van der Mijle Meijer, 2012, pp. 11-17).

3.2.16 Madepolderweg 45 en Madepolderweg 55-57

Bij de Madepolderweg 45 is een lineaire structuur van kleiplaggen gevonden, die geïnterpreteerd kan worden als pad dat van de strandwal naar de strandvlakte liep. In de klei waren hoofsporen zichtbaar doordat ze waren overstoven met zand. Op de strandwal werden ook greppelsporen met daarin ijzertijdaardewerk gevonden die mogelijk flanken van een nederzetting op een hoger deel vormen. De nederzetting zou liggen op de huidige locatie van een ketelhuis en de resten zijn waarschijnlijk in de bouwvoor opgenomen.

Bij de Madepolderweg 55-57 zijn op de noordwestelijke en zuidelijke flank akkers van eergetouwkrassen gevonden. Op de strandwal zijn hier mogelijke nederzettingssporen gevonden voornamelijk bestaand uit 6 kuilen, ondiepere sporen zijn niet bewaard gebleven. Ten zuiden van de strandwal zijn ook nog sporen van greppels, losse vondsten en koeienpootindrukken in veen gevonden. Het ijzertijdaardewerk dat is gevonden bij beide locaties wordt toegeschreven aan de Haamstede en Broekpolder I en II stijlgroepen zoals beschreven in van Heeringen 1992. Het merendeel van de scherven dateren uit de midden ijzertijd (van Zoolingen, 2019, pp. 18, 31-32).

3.2.17 Binnenhof

Bij recente opgravingen in het Binnenhof zijn op de oude duinflank een aantal restanten gevonden van greppels waarmee terreinen zijn afgebakend. Deze zijn met stratigrafie gedateerd in de ijzertijd.

Daarnaast zijn er onvolledige crematie resten, voornamelijk van de schedel, van een jong kind (gebaseerd op het gebit) gevonden in een kuil midden op de top van de duin. Ook zijn er een fragment van dierlijk verbrand bot en botanische macroresten (vermoedelijk van bloemen en vruchten). Rondom de centrale kuil lagen vier andere kuilen met resten houtskool en verbrand bot. Deze waren mogelijk onderdeel van een rechthoekig structuur. De kuilen zijn met stratigrafie en handgevormde aardewerkfragmenten in de ijzertijd gedateerd (Cornelisse et al, 2024, p. 18-19).

3.3 De belangrijkste ‘losse’ vondsten uit Den Haag

Hoewel het merendeel van de vondsten uit de ijzertijd hierboven al deels zijn besproken in de context van hun vindplaats zijn er ook een paar van de meer op zich zelf unieke vondsten gevonden in een minder uitgebreide (beschreven) context. Deze zullen hieronder kort aan bod komen.

3.3.1 Bronzen einde van een zwaardschede

Dit bronzen voorwerp (zie figuur 3.3.1) dat in de 19e eeuw is gevonden bij een opgraving in de buurt van de Witte Brug is het meest luxueuze object uit de ijzertijd in Den Haag dat tot nu toe is gevonden. De rijkdom steekt scherp af ten opzichte van de relatieve soberheid van de rest van de ijzertijdvondsten in Den Haag waar over het algemeen weinig hiërarchie in materiële assemblages aanwezig is. Naast dat er nog geen ijzer is teruggevonden zijn er ook weinig bronzen voorwerpen bekend uit de ijzertijd in het gebied. Daarnaast is er verder weinig wapentuig teruggevonden in het gebied. Vondsten van gebruikssporen op schedels buiten Den Haag laten echter zien dat het aan de kust niet alleen maar vredelievend aan toe ging.

3.3.2 Houten schopje

Dit schopje van eikenhout (zie figuur 3.3.1) is gevonden bij dezelfde opgraving in de buurt van de Witte Brug als het hiervoor genoemde bronzen voorwerp. Het oogt misschien minder spectaculair, maar is mogelijk net zo bijzonder. Er zijn door de slechte conservering in het zand weinig houten voorwerpen bewaard gebleven in het duingebied. Opvallend is ook dat in meerdere opgravingen waar spitsporen zijn teruggevonden uit de ijzertijd, zoals bij het Wijndealerplantsoen en Noordweg 76, deze in maat overeen lijken te komen met dit gevonden exemplaar wat een indicatie kan zijn van een zekere standaardisering.

*Figuur 3.3.1 (links) De mogelijk bronzen punt van een zwaardschede.
(<https://archeologie.denhaag.nl/>)*

Figuur 3.3.2 (rechts) Het houten schopje geposeerd op zand. (<https://archeologie.denhaag.nl/>)

3.4 Samenvattend

Vanuit de resultaten van de nader bekeken vindplaatsen zijn een aantal algemeenheden vast te stellen over de ijzertijdbewoning binnen de grenzen van de huidige gemeente Den Haag. De eerste is dat de grote van de vindplaatsen sterk kan verschillen. Van een paar opgeraapte aardewerkscherven tot een woonerf met akkersystemen die in meerdere fases is gebruikt. De menselijke activiteiten uit de ijzertijd in het gebied zijn, als deze zijn vast te stellen, ruwweg in te delen in drie verschillende categoriën: nederzettingsactiviteiten, landbouw/veeteeltactiviteiten en funeraire/depositionele activiteiten. Bij elke vindplaats zijn voornamelijk stratigrafie en het aardewerk (initieel) gebruikt als dateringsmethode. Waar mogelijk zijn bij recentere opgravingen ook C14-dateringen gebruikt.

De landbouw/veeteeltactiviteiten zijn het meest vertegenwoordigd en hebben veel vindplaatsen één of alle fases met dit gebruik. Dit is niet altijd een zegen aangezien meer dan eens oudere sporen/vondstlagen zijn verstoord doordat het gebied in een jongere periode in gebruik is genomen voor landbouw. De agrarische activiteiten worden gekenmerkt door beakkerde gebieden die herkenbaar zijn aan gehomogeniseerde (vondst)lagen en als deze nog herkenbaar zijn eergetouwkrassen of aan het eind van de ijzertijd keerploegsporen. Het aardewerk dat van deze plekken komt is erg gefragmenteerd en afgesleten en is mogelijk gebruikt bij de bemesting van de akkers. Vaak werden deze akkers vergezeld door greppels die verschillende, niet altijd duidelijke, functies hadden. De meer voorkomende functies waren het helpen bij de afwatering van de akkers, het beschermen van de akkergrond tegen het vaak aanwezige stuifzand, al dan niet door naastgelegen parallelle heuveltjes en hekwerken, of simpelweg het afbakenen van bepaalde terreinen. Spiekers, of spiekerachtige structuren, werden waarschijnlijk gebruikt voor de opslag van de opbrengsten van de akkers en zijn ook bij meerdere vindplaatsen herkend. Het meest voorkomend zijn vier en zespalige varianten met redelijk gelijke zijden, maar grotere en meer rechthoekige spiekers komen ook voor. Spiekers worden ook in verband gebracht met nederzettingsactiviteiten. Naast spiekers zijn er ook enkele gevallen van mogelijke opslagkuilen voor het bewaren van voedselproducten. Uit botanisch onderzoek lijken gerst en emmertarwe door de gehele ijzertijd heen de voornaamste cultuurgewassen te zijn geweest. Naast deze cultuurgewassen werd er ook nog steeds van wilde planten eten verzameld, zoals bramen en andere vruchten.

Aanwijzingen voor het houden van dieren zijn over het algemeen minder eenduidig. Uit het botmateriaal, wat voornamelijk afkomstig is van afvalkuilen of -lagen en akkerlagen, is duidelijk geworden dat dieren voor verschillende doelen werden ingezet. Het botmateriaal vergaat in de zandgronden snel en vaak zijn alleen stukjes verbrand bot en kiezen bewaard gebleven. Met afstand is rund het meest gehouden dier. Deze werden waarschijnlijk gehouden voor trekkracht voor bijvoorbeeld bij het ploegen, voor de melk en uiteindelijk voor de slacht. Resten van de mogelijke infrastructuur die het houden van deze dieren zijn ook teruggevonden in de vorm van een mogelijke veekraal, waterkuilen, vaak belopen grond met hoefafdrukken en een mogelijke woonstalboerderij. In de late ijzertijd zijn er ook oversteekplaatsen gemaakt over Gantelkreken die de woonerven op de strandwalflanken verbonden met de enige vlaktes van het lage landschap waar de runderen waarschijnlijk een groot deel van de tijd verbleven. Bij enkele van deze oversteekplaatsen zijn ook

hoefafdrukken gevonden. Hoewel De andere dieren die vaak werden gehouden zijn varkens, schapen en geiten. Allen (deels) voor de slacht. Het feit dat de botten van schapen en geiten erg op elkaar lijken gecombineerd met de slechte conservering betekend dat ze vaak niet meer van elkaar te onderscheiden zijn. Sommige kenmerken kunnen wel een indicatie geven. Zo zullen de botten van een dier dat oud is geworden eerder van een schaap zijn geweest die wol heeft geproduceerd. Andere dieren die zijn gehouden zijn paarden en honden. Paarden werden waarschijnlijk voornamelijk als rij- en lastdieren gebruikt. Er zijn geen sporen gevonden die duiden op de consumptie van paarden. Botresten van honden komt weinig voor, maar regelmatig zijn er bijsporen van te zien op de botten van andere dieren. Mest van gehouden dieren zou kunnen zijn gebruikt om de landbouw grond vruchtbaarder te maken, maar hier is geen bewijs voor gevonden. Van wilde dieren wordt weinig teruggevonden binnen antropogene contexten. Een aantal resten onder andere van hert, vogels, vissen, vos, otter en zelfs walvis zijn wel teruggevonden. Ze werden dus wel gejaagd, maar maakte waarschijnlijk over het algemeen niet veel onderdeel uit van het dieet.

Nederzettingsactiviteiten vormen vaak de grootste concentraties van resten. Het wordt gekenmerkt door een gebied van verschillende soorten kuilen, afvallagen, paalsporen(clusters), waar mogelijk plattegronden van huizen, bijgebouwen of andere structuren in herkend kunnen worden en greppels. Daarnaast kan er op grond die veel is gebruikt ook een cultuurlaag ontstaan die herkenbaar donkerder is en is er een hogere concentratie aan vondsten. Het is vaak lastig om de precieze functies van de kuilen vast te stellen. Waterkuilen worden meestal verondersteld van kuilen die relatief diep zijn in gegraven en gevuld zijn met dunne laagjes. Haardkuilen zijn te herkennen aan de hoeveelheid houtskool en ander verbrand materiaal. Afvalkuilen worden gevuld met verschillend vondstmateriaal, waaronder aardewerk, natuursteen en botmateriaal in grote hoeveelheden. Kuilen met relatief weinig vondstmateriaal (voor een afvalkuil) die snel te lijken zijn opgevuld worden geïnterpreteerd als plekken van bewuste depositie. Determinatie van kuilen wordt vermoeilijkt doordat het niet ongebruikelijk wars om kuilen te hergebruiken voor andere functies. Afvallagen worden meestal gevonden in natuurlijk depressies in het landschap en worden gezien als indicaties van een nederzetting dichtbij. Vooral als er aardewerk in wordt gevonden met scherpe breuken. Natuursteen komt bijna niet van nature voor in het duingebied en moet dus zijn meegebracht door mensen. Het grootste deel is riviersteen dat relatief lokaal te verkrijgen is. Vooral maalstenen zijn van steensoorten die van verder weg moeten zijn geïmporteerd, zoals graniet en tefriet. Veel stenen tonen sporen van verbranding. Dit werd mogelijk gedaan om ze makkelijker te bewerken of gebruiken als kooksteen. Tefriet komt in vrijwel elke natuursteen assemblage voor en werd voornamelijk gebruikt als maalsteen en kooksteen. Er zijn fragmenten van maalstenen gevonden in de vorm van de zogenaamde *napoleonshoed* zodat deze ingegraven kon worden voor stabiliteit.

De meest duidelijke indicatie van nederzettingsactiviteiten zijn huisplattegronden. In het gebied zijn er een paar mogelijke herkent. Allen zijn echter slecht geconserveerd en niet compleet teruggevonden. Ze zijn voornamelijk gedateerd in de vroege en late ijzertijd. In de vroege ijzertijd lijkt vooral een driebeukige indeling de standaard te zijn terwijl in de late ijzertijd juist de tweebeukige vorm meer voorkwam. Er zijn te weinig huisplattegronden met zekerheid in de midden ijzertijd te plaatsen om generaliserende uitspraken over die periode te

doen In de meeste gevallen lijkt het erop dat zowel de middenstijlen als wandstijlen een dakdragend waren, met enkele indicaties van zadeldaken. Bij één huis uit de late ijzertijd is er een onderscheid kunnen maken tussen een stal en woon gedeelte. Of dit bij de andere plattegronden niet het geval was doordat deze geen stal bevatten of door de slechte conservering is niet te zeggen. Van verschillende structuren zijn indicaties gevonden dat ze op een later tijdstip zijn gerepareerd door extra palen neer te zetten. Het is niet te zeggen of dit blijkt geeft van een wil om langer op dezelfde locatie te wonen of alleen van een instabiele ondergrond vatbaar voor verzakkingen. Van een aantal paalkuilen lijkt het ook dat ze op een gegeven moment weer zijn uitgegraven, mogelijk om ergens anders weer her te gebruiken. Van meerdere structuren is ook houtskool in de sporen gevonden. Het is niet bij allen ook zeker of de structuur ook is afgebrand en of dat opzettelijk zou zijn geweest. In de sporen van één spieker zijn dusdanig veel verkoolde resten gevonden dat met zekerheid is te stellen dat dit daar wel het geval was.

Een nederzettingsactiviteit die unieker is aan het kustgebied is het zoutzieden. Het hiermee geassocieerde briquetage-aardewerk wordt op veel plekken teruggevonden. Soms in grote hoeveelheden die een indicatie kunnen zijn van een productiecentrum. Maar op enkele plekken is er genoeg materiaal met een lage fragmentatiegraad om voorwerpen en vaatwerk, zoals gootjes, spijkers en vuurbokjes, te herkennen. Al het briquetage materiaal komt uit afvallocaties en er is nog geen overtuigende locatie herkend waar het zout daadwerkelijk is gewonnen. Mogelijk werd hetzelfde aardewerk ook voor andere doeleinden gebruikt. Gefragmenteerd lijkt briquetage-aardewerk sterk op huttenleem en beiden zijn mogelijk op plekken verward met elkaar.

Depositionele en funeraire activiteiten zijn de kleinste categorie in zowel bekende vondsten en in kennis. Er zijn meerdere gevallen van vermoedelijke bewuste deposities die mogelijk verbonden waren aan rituelen. Bij de grootste groep hiervan gaat het om volledige potten die in een context van kuil of locatie waar simpele afvalstort onwaarschijnlijk lijkt. Veel zijn er gebroken en in sommige gevallen lijkt de vernietiging bewust te zijn gedaan. De bijzonderste is misschien is wel een schuin gebakken pot die in een normale omstandigheden als een misbaksel gezien zou worden. Naast het aardewerk zijn er ook (verbrande) zaden en botten in de kuilen aangetroffen.

Er zijn maar spaarzame hoeveelheden graven en menselijke resten bekend uit de ijzertijd in Den Haag. Er is één crematie graf gevonden met daarin de schedel van een jong kind. Vier andere kuilen eromheen waren mogelijk onderdeel van een structuur. Daarnaast zijn er bij elkaar een aantal kringreppels van mogelijke grafheuvels gevonden, alleen zonder stoffelijke resten. Als er ooit bijzettingen waren geweest zijn deze naar waarschijnlijkheid weg geërodeerd en/of verploegd in de jongere akker die erop lag. Bij beiden hiervoor genoemde voorbeelden zijn dierlijke botten in een kuil in buurt gevonden. In een kuil bij een woonerf is ook samen met een groot deel van een pot een onverbrand schedelkapje gevonden, deze was niet verbrand. Uit een afvallaag en afvalkuil bij hetzelfde terrein zijn fragmenten van een schedel, een dijbeen en een kuitbeen gevonden, ook niet verbrand. Tussen het afval zaten ook nog dierlijk botmateriaal en andere materiaal groepen.

4 Discussie

De ijzertijdbewoning van het huidige Haagse grondgebied staat niet op zichzelf. Langs de kust in noordelijke en zuidelijke richting maar ook meer landinwaarts, uit het zicht van de kust, zijn ijzertijdvindplaatsen en -vondsten bekend. Hoe verhouden deze zich tot het bovengeschetste beeld van de ijzertijdbewoning in Den Haag? En welke omissies zijn er nog uitgaande ook van de beperkingen van onze kennis en onderzoeksmogelijkheden? En waar zouden prioriteiten moeten liggen bij toekomstig onderzoek?

4.1 De resultaten in een bredere context

4.1.1 Zuid-Holland

De resultaten van Den Haag passen goed in het algemene beeld van de westkust van Zuid-Holland zoals dat is geschetst in hoofdstuk 2.4.2. De vindplaatsen en vondsten verschillen wel in die zin dat een groot deel van het Haagse landschap op hogere strandwallen van zand ligt terwijl de ijzertijdvindplaatsen in de rest van de provincie voornamelijk in lagere kleigebieden liggen. Hierdoor zijn bepaalde materialen, zoals onverbrand hout, minder goed bewaard gebleven in deze delen van Den Haag. In het Haagse kweldergebied is een meer vergelijkbaar landschap te vinden. Het landschap beïnvloedde ook de manier van leven. Zo zijn er geen resten van boomstamkano's gevonden zoals die bij Vlaardingen (Eijskoot & de Ridder, 2004). In het duinlandschap van Den Haag was daar mogelijk minder behoefte aan. Bij de plekken waar dicht bij het water werd gewoond werden ook oversteekplaatsen/dammen gebouwd om vee te kunnen verplaatsen die de stroom blokkeerden en zo het reizen met een dergelijke boot moeilijker zou maken.

Grafvelden, individuele begravingen en/of menselijke resten in het algemeen zijn ook in het bredere gebied niet veel gevonden. De weinige botresten die zijn gevonden betreft voornamelijk (delen van) schedels, verbrand of onverbrand. Het is mogelijk dat de schedel een grotere betekenis had voor de mensen uit de ijzertijd dan de rest van het lichaam waardoor deze vaker bewaard is gebleven. De gevonden menselijke botten tussen dierlijke botten ander nederzettingsafval kan daar ook een indicatie van zijn. Schedelbegravingen daterend uit de ijzertijd zijn ook gevonden op meerdere plekken in Nederland.

Een andere overeenkomst die het onderzoeksgebied heeft met de rest van de provincie is het ontbreken van vondsten van ijzeren voorwerpen. Opvallend genoeg is er in heel Zuid-Holland nog geen enkel ijzeren voorwerp gevonden daterend uit de periode tussen 800 v. Chr. en 0. v. Chr. De eerste ijzeren voorwerpen die bekend zijn dateren uit de Romeinse tijd. Uit gebruikssporen op hout, onder ander in Vlaardingen bij de Vergulde Hand (Eijskoot & de Ridder, 2004), is wel af te leiden dat mensen beschikten over werktuigen van ijzer in deze periode. Deze zijn hoogstwaarschijnlijk verkregen door middel van de handel, aangezien er maar spaarzaam bewijs is voor het winnen en smeden van ijzer in de regio. Metalen werktuigen en andere praktische producten die niet in het gebied zelf te vinden waren zoals maalstenen van bijvoorbeeld vulkanisch gesteente (tefriet) of graniet lijken de voornaamste handelswaren die naar de kust kwamen. Fragmenten van deze maalstenen zijn

vaak gevonden bij vindplaatsen van nederzettingen in Den Haag en de rest van het land.

4.1.2 De Lage Landen

Wanneer het beeld wordt vergroot naar de de grotere regio van de Lage Landen dan zijn er meer verschillen te vinden, maar ook overeenkomsten.

Zoals benoemd in 4.1.1 werd er op meerdere plekken aan de Zuid-Hollandse kust, waaronder bij Den Haag, zout geproduceerd. Dit is voornamelijk afgeleid uit de vondsten van briquetage-aardewerk. Vaatwerk van briquetage-aardewerk wordt tot ver van de kust teruggevonden in de ijzertijd. Uit onder andere plekken als Hallstatt kan worden opgemaakt dat zout een belangrijk handelswaar was. Waarschijnlijk vormde de handel van zout dan ook een belangrijke connectie tussen het Haagse kustgebied en verder landinwaards.

Vergeleken met de duidelijke opkomst van *celtic fields* in de ijzertijd in de rest van het land is het opvallend dat hier in Den Haag nog geen duidelijk bewijs voor is gevonden. Een mogelijk groot aaneengesloten akker gebied bij het Wijndaelerplantsoen, Meer en Bosch laat zien dat mogelijk ook hier sprake is van een uitgestrekt akkersysteem. Daarbij is het is ook hier nog niet met zekerheid te zeggen of het hele gebied tegelijkertijd in gebruik was. De ijzertijd bewoners in het onderzoeksgebied blijven duidelijk nog zelfstandige boeren met als belangrijkste bestaansbasis een mix van landbouw en veeteelt. Dat geldt voor grote delen van Nederland. In het Zuid-Hollandse gebied zien we geen aanwijzingen voor het clusteren van gelijktijdige huizen en het voorkomen van verdedigingssystemen zoals we die wel zien in andere delen van Nederland aan het eind van de ijzertijd. Dit zou misschien wel verwacht worden aan het eind als een noodzaak doordat dan door vernatting en overstromingen de bruikbare grond voor bewoning steeds minder wordt. Zo zijn de vindplaatsen uit de late ijzertijd in het lagergelegen kwelderlandschap langs de getijdenstromen overdekt met een dikke laag Gantelklei en blijkt uit opgravingen hoger in het duinlandschap dat het groeiende veen steeds hoger kwam te liggen. Het is ook mogelijk dat de mensen simpelweg het volledige gebied verlieten om ergens anders hun geluk te zoeken en dat pas later wanneer er weer meer bruikbare grond vrijkomt aan het begin van de jaartelling de populatie weer groeit.

4.2 De limitaties van een regionaal onderzoek

Een regionaal onderzoek op basis van vindplaatsen in hun landschap, zoals is uitgevoerd voor deze thesis, is inherent gelimiteerd aan de beschikbaarheid van gegevens. Hoe meer vindplaatsen (en vondsten), hoe gedetailleerder en completer de synthese over het geheel. Ook de kwaliteit van de vondsten draagt hier aan bij. Hierbij gaat het niet alleen om de mate van gaafheid van een object of spoor, maar ook (soms zelfs nog meer) om de kwaliteit van de documentatie van de vondsten en de toegankelijkheid daarvan. Dit is vaak een probleem bij oudere vindplaatsen waarvan de initiële bevindingen zijn geschreven in niet gedigitaliseerde werken of helemaal nooit zijn beschreven. Voor dit onderzoek zijn deze locaties inclusief de dateringen geprobeerd te achterhalen aan de hand van de beschikbare bronnen, maar zijn vaak niet volledig of accuraat. In het bijzonder geldt dit voor de categorie van *vondstmeldingen* in Archis 3.0. Deze vondsten zijn gedaan in een oude en/of niet archeologische context die gereflecteerd wordt in de vaak gebrekkige documentatie van de vindplaats.

In de ijzertijd waren de toppen van de strandwallen vaak de enige/beste plek om te wonen. Juist die gebieden zijn door verschillende antropogene en natuurlijke factoren minder goed bewaard gebleven. Onder andere hun relatieve ondiepheid onder het maaiveld leidt er toe dat lagen lastig uit elkaar te houden zijn en relatief makkelijker worden verstoord door recentere activiteiten. Daarnaast waren deze locaties vaak ook gewild in latere periodes door dezelfde eigenschappen die ze ook voor ijzertijdbewoners aantrekkelijk maakten. De toppen van de duinen zijn ook kwetsbaarder voor erosie door verstuing van zand. Iets wat versterkt wordt door het verwijderen van planten, die het zand normaal gesproken meer vasthouden, bij het gebruik van de grond. Bij meerdere vindplaatsen bestaat aan de hand van de vondsten op lager gelegen delen van de duin of strandwal het vermoeden dat er in de buurt op hoger gelegen delen van het landschap meer (nederzettingen)activiteiten moeten hebben plaatsgevonden die niet bewaard zijn gebleven.

Daarnaast zijn zandgronden (boven het grondwaterniveau) van de duinen en strandwallen ook slecht voor het behouden van bepaalde materialen. Vooral organische materialen, zoals hout en andere plantmaterialen en bot dat niet verbrand is vergaat snel. Maar ook ijzer roest hier snel weg. Deze slechte conservering zal hebben bijgedragen aan het ontbreken (of in mindere mate aanwezig zijn) van bepaalde archeologische resten die wel verwacht worden. Een voorbeeld hiervan kan zijn het ontbreken van ijzeren voorwerpen die dateren van voor de komst van de Romeinen in het gebied. In combinatie met de spaarzame aanwezigheid van menselijke graven kan het een indicatie zijn dat inhumaties hier meer de standaard zijn, in tegenstelling tot de rest van Nederland. Het kustlandschap brengt nog een probleem mee voor het behoud van resten uit de ijzertijd. De huidige kuststrook ligt verder inlands dan het geval was in de ijzertijd. Vondsten van ijzertijd aardewerk in vrijgespoeld veen op het strand laten zien dat dit gebied in die periode in gebruik was. De mogelijk grotere vindplaatsen waar deze bij hoorden zijn echter verloren gegaan.

Ten slotte is het nog van belang om te benoemen dat het grootste deel van het onderzoeksgebied bebouwd waardoor de archeologie slecht toegankelijk is. De vindplaatsen uit recentere opgravingen die zijn gedaan bij de herontwikkeling van sommige gebieden voor

vinex-wijken bij onder ander de vogelbuurt en het Wateringse Veld zijn nog maar een voorproefje voor wat er verder nog te vinden is. Ook het crematiegraf in het Binnenhof laat zien hoeveel onontdekt kan zitten onder de huidige bebouwing van Den Haag.

4.3 Aanbevelingen voor toekomstig onderzoek van ijzertijdvindplaatsen (in Den Haag)

Op dit moment is er veel ontwikkeling binnen het onderzoek van de ijzertijd in Den Haag. Zoals hierboven al benoemd geeft de doorlopende opgraving in het Binnenhof nieuwe inzichten in de ijzertijd van het centrum van de stad. Daarnaast wordt er vanuit de gemeente gewerkt aan het uitwerken van oude opgravingen met ijzertijdvondsten waar deze nog weinig aandacht hebben gekregen. Met deze groeiende hoeveelheid aan data kunnen aspecten van bewoning in de ijzertijd die niet uitgebreid aan bod zijn gekomen, deels door een gebrek aan beschikbare vondsten/vindplaatsen, in dit onderzoek verder worden uitgediept. Voor een toekomstig onderzoek naar alle ijzertijdvindplaatsen die dan in Den Haag bekend zijn zal de vorm van een BA-thesis waarschijnlijk een te beperkt bereik hebben. Een langduriger synthetiserend onderzoek buiten dit frame zou hier geschikter voor zijn.

5 Conclusie

5.1 Wat zijn de locaties van de ijzertijdvindplaatsen in Den Haag

Met behulp van de datasets uit Archis 3.0 en van de inventaris van archeologische vindplaatsen in de gemeente Den Haag zijn er meerdere verspreidingskaarten van de vindplaatsen gemaakt waarop de locaties van de vindplaatsen zijn te zien (zie figuur 5.1 en hoofdstuk 3.1). In Appendix B staat een vergrote kaart met kaartnummers die zijn gelinkt aan de kaartnummers van de tabel in Appendix C.

Figuur 5.1 De ijzertijdvindplaatsen in het huidige Den Haag (QGIS Kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: earth.google.com)

De vindplaatsen liggen voornamelijk aan de randen van de huidige stad en bebouwde grond. Daarnaast is een duidelijke lijn te zien parallel aan de kust waar vroeger een strandwal een hoger gedeelte van het landschap vormde.

5.2 De ontwikkeling van landschap en bewoning van Den Haag in de ijzertijd

De ontwikkeling van de bewoning in Den Haag in de ijzertijd hangt samen met de landschappelijke setting van de vindplaatsen en de ontwikkeling van het landschap. Door veranderingen van het landschap werden sommige locaties aantrekkelijker of juist minder aantrekkelijk voor bepaalde activiteiten. De manier van leven lijkt echter weinig te zijn veranderd in de ijzertijd. Afgezien van bepaalde ‘typerende’ vondsten die zijn geassocieerd met een bepaalde periode, zoals keerploegsporen of een aardewerkstijlgroep, zijn de archeologische resten vergelijkbaar voor de vroege, midden en late ijzertijd. Dit is ook te merken bij vindplaatsen waar geen duidelijk periode gebonden vondsten zijn gedaan en zonder moderne dateringsmethoden ze enkel in de ijzertijd te plaatsen zijn.

Aan de hand van de beschrijving uit de rapporten en de locaties van de vindplaatsen op de paleogeografische kaarten wordt duidelijk dat het merendeel van de vindplaatsen uit de ijzertijd in Den Haag op de hoger gelegen delen ligt van het oude kustgebied. Het gaat hier vooral over de flanken van strandwallen en duinen. De toppen waren mogelijk het drukst bewoont, maar zijn minder goed geconserveerd als gevolg van factoren die zijn besproken in hoofdstuk 4.2. De vondsten laten zien dat deze hoge plekken gebruikt werden door de hele ijzertijd heen. Een enkele vindplaats bevindt zich op de lager gelegen duinvlaktes en kwelders. Deze worden in de loop van de ijzertijd minder nat en toegankelijker door de afwatering via getijdengeulen. Vooral de net hoger gelegen oeverafzettingen van het Gantelsysteem op de randen van de strandwallen waren hierbij aantrekkelijk. Het erf dat gevonden is aan de Uithofslaan en de huisplaats in het Hoge Veld zijn hier voorbeelden van. Een van de manieren die in de late ijzertijd werd gebruikt om het lage land begaanbaarder te maken was het maken van een structuur van plaggen waarmee vanaf de strandwal de strandvlakte of kwelder bereikt kon worden. Bij meerdere vindplaatsen zijn hier resten van gevonden. Zoals bij beide vindplaatsen in het Wateringse veld, Dedemsvaartweg, Madepolderweg en Noordweg. Opvallend is ook dat de oversteekplaatsen bij het Wateringse veld en de Dedemsvaartweg dezelfde constructie hebben van lagen van riet afgewisseld met plaggen die bijeen werden gehouden door houten staken en mogelijk een boomstam. Dit is mogelijk een teken van een bepaalde standaardisering die misschien ook te zien is bij de spitsporen die op verschillende plekken zijn gevonden en het houten schepje gevonden bij de Witte Brug. Aan het eind van de ijzertijd vernatte en overstroomde weer een groot deel van de lager gelegen gebieden en veel van de activiteiten verplaatsen zich in die periode ook weer naar de hogere, drogere delen. Over het algemeen is er dan ook vaak een hiaat in het gebruik van deze lager gelegen plekken die worden verlaten door de bewoners uit de late ijzertijd en de inheems Romeinse bewoners pas later weer naar terugkeren.

Het water was niet de enige reden waarom mensen mogelijk een plek verlieten. Op meerdere vindplaatsen zijn de verschillende fases van gebruik gescheiden door een laag stuifzand. De twee vondstlagen bij het Eiberplein zijn hier een voorbeeld van. Of (zand)verstuiving ook de reden was van de (tijdelijke) stop van gebruik was of dat er een andere reden was is vaak niet te zeggen. Hoewel meerdere bewoningsfasen dus niet ongebruikelijk waren komt een continuïteit van activiteiten van voor of na de ijzertijd niet vaak voor in het onderzoeksgebied. Alleen de locatie Monsterse-weg is waarschijnlijk niet verlaten tot in de Romeinse tijd en bij het Wateringse Veld is mogelijk sprake van doorlopend

gebruik vanuit de late bronstijd. Op veel van de vindplaatsen is er echter wel bewijs gevonden voor het (her)gebruik van een gebied door de tijd heen in verschillende fases. Daarbij konden activiteiten veranderen, van akker naar nederzetting of andersom. Omdat het lastig is om vast te stellen hoeveel tijd er precies tussen fases heeft gezeten is het maar de vraag in hoeverre ze zich bewust waren van eerder gebruik van de locatie. De relatief snelle erosie door verstuiwing in het duinlandschap of als gevolg van overstromingen kunnen hebben gezorgd voor het onherkenbaar maken van een plek. Zo hebben boeren uit de late ijzertijd bij Ockenburg mogelijk een aantal oudere grafheuvels doorploegd nadat deze (deels) waren geroedeerd en overstuift. Het is onwaarschijnlijk dat deze personen wisten van het bestaan van de graven.

Het model van de *zwervende erven* benoemd in de introductie kan hebben samengehangen met de verschillende gebruiksfases van de vindplaatsen. Niet gelijktijdige huisplattegronden op hetzelfde nederzettingsterrein kunnen echter een indicatie zijn van een meer plaatsvast bewoning. De vraag is dan of na het afbreken of verlaten van een huis direct op hetzelfde terrein een nieuw huis werd gebouwd of dat er op een later tijdstip andere mensen zich op dezelfde locatie vestigden.

De aard van de activiteiten lijkt ook invloed te hebben op de locatie van de vindplaats. Nederzettingen bevinden zich over het algemeen hoger in het oude landschap (als deze bewaard zijn gebleven), terwijl akkers vaker op de flanken van de strandwallen en duinen worden gevonden. Wanneer het landschap het toeliet werd ook gebruikgemaakt van de lage kweldervlaktes voor het grazen van vee.

Hoewel er maar een aantal vondsten van menselijke resten zijn aangetroffen in het gebied volgen ze wel al een bepaald patroon waar vooral de schedel van belang lijkt. Iets wat overeen lijkt te komen met het bredere gebied van de provincie.

5.3 De ijzertijdvondsten in Den Haag

De vondsten uit de ijzertijd die zijn gedaan in Den Haag passen over het algemeen in hetzelfde plaatje van bewoning.

De veruit meest voorkomende vondsten uit de ijzertijd die in Den Haag zijn gevonden zijn fragmenten aardewerk. Deze zijn aanwezig bij praktisch elke vindplaats die met enig zekerheid in de ijzertijd te plaatsen is. Vooral veel van de oudere vondsten (vaak niet gedaan tijdens archeologisch onderzoek) zijn enkel aardewerkscherven, mogelijk uit een cultuurlaag. De scherven worden nog steeds gebruikt om vindplaatsen in een periode te plaatsen. Voornamelijk aan de hand van de stijlgroepen beschreven door van Heeringen in 1992, maar ook het herkenbare (imitatie) Marne-aardewerk wordt gebruikt. Briquetage aardewerk is ook in grotere hoeveelheden gevonden. Grote concentraties zijn voornamelijk gevonden bij nederzettingen zoals bij het Wijndaelerplantsoen en het Wateringse Veld. Dit is voornamelijk afval en een productieplaats is nog niet herkend.

Aardewerk werd gebruikt in de context van veel activiteiten. De gaafheid en fragmentatiegraad wordt wel beïnvloed door het laatste gebruik van het aardewerk. In de buurt van nederzettingen is het aardewerk vaak beter bewaard dan bij de akkers.

Natuursteen werd ook gevonden op veel van de vindplaatsen. Vooral tefriet zit in elke natuursteenassamblage. Al deze stenen hebben een lange weg moeten afleggen om in het Haagse duingebied terecht te komen.

De vondsten van dierlijk bot, met name van veedieren zoals rund, schaap of geit en varken laten zien dat deze een belangrijk deel uitmaakten van het boerenbedrijf.

5.4 De ijzertijd in de directe omgeving van Den Haag

Zoals besproken is in hoofdstuk 4.1 is de ijzertijdbewoning aan de kust van Zuid-Holland vergelijkbaar met wat er in Den Haag is gevonden. Noemenswaardig zijn de andere productie centra van briquetage-aardewerk en de boomstamkano. Dezelfde woonstijl van op zichzelfstaande woonstalboerderijen blijft in het gehele gebied langer hangen dan bij de raatakkers in het oosten en de versterkte terpen van het noorden van Nederland.

5.5 Samenvattend

In het algemeen is een dergelijke micro regionale aanpak essentieel voor het creëren van een beeld van Den Haag in de ijzertijd. Het geeft tegelijkertijd een meerwaarde aan individuele vindplaatsen en vondsten die op zichzelf staand misschien niet veelzeggend lijken. Het zijn (kleine) puzzelstukjes van een incomplete puzzel die stuk voor stuk bijdragen aan de wetenschappelijke synthese voor deze periode en uiteindelijk ook het verhaal voor het publiek. Daarnaast worden er continu nieuwe ontdekkingen gedaan die het verhaal voortdurend aanvult.

De ijzertijdbewoning van Den Haag staat niet op zichzelf. De ijzertijdboeren die hier leefden maakten deel uit van een grotere wereld. Voor het dieper beschouwen van alle ijzertijd vindplaatsen is dit onderzoek echter wel te beperkt in bereik. Het herhalen van een vergelijkbaar onderzoek over enkele jaren zou het zeker waard zijn. De nieuwe informatie, die mogelijk tegen die tijd beschikbaar is, kan bijdragen aan het verder scherpstellen van het beeld dat door dit onderzoek is geschetst over de ijzertijd in Den Haag.

Bibliografie

- Arnoldussen, S. (2008). *A Living Landscape : Bronze Age settlement sites in the Dutch river area (c. 2000-800 BC)*. Sidestone Press, Leiden.
- Arnoldussen, S. & Jansen, R.. (2010). *Iron Age habitation patterns on the southern and northern Dutch Pleistocene coversand soils: The process of settlement nucleation*. Berliner Archäologische Forschungen 8. Berlijn. pp. 378-397.
- Bulten, E.E.B (2004). *Definitief Archeologisch Onderzoek Houtrust*. Den Haag.
- Bulten, E.E.B. (2007). *Definitief archeologisch onderzoek bij de Oude Waalsdorperweg 37 & 38 in Den Haag. Bronstijd, ijzertijd en middeleeuwen in het tracé van de Hubertustunnel*. Haagse Oudheidkundige Publicaties 9. Den Haag.
- Bulten, E.E.B. & Boonstra Y.M. (2013). *Bronovo, een Hilversumvindplaats aan zee. Bronstijd- en ijzertijdbewoning in de Haagse duinen*. Haagse Oudheidkundige Publicaties 16. Den Haag.
- Champion, T. (2023). Chapter 23 Iron and Iron Technology. in *The Oxford Handbook of the European Iron Age*. Oxford University Press, Incorporated.
- Cornelisse, B., Lenoir, M., Muysson, C. & Pavlović, A. (2024). Den Haag | Binnenhof. In: *Archeologische kroniek van Zuid-Holland. De belangrijkste opgravingen en vondsten uit 2023*. 55ste jaargang 2024. Erfgoedhuis Zuid-Holland.
- David, B., & Thomas, J. (2016). *Handbook of landscape archaeology*. Routledge.
- Eijskoot, Y. & de Ridder, T. (2004). *VLAk-verslag 20 De Vergulde Hand 7.073 Basisverslag*. DANS Data Station Archaeology, V2. Gemeente Vlaardingen.
<https://doi.org/10.17026/DANS-Z33-A4B4>
- van Ginkel, E. & de Hingh, A. (2013). *Archeologie achter de duinen. Het rijke verleden van Den Haag*. Uitgeverij Matrijs.
- Houkes, R.A., van der Linden, E. & Jongste, P.F.B. (2008). *Definitief archeologisch onderzoek bij de Monsterseweg 9 -37. Gemeente Den Haag. Bewoningssporen uit de ijzertijd en de late middeleeuwen*. Haags Archeologische Rapport nummer 0812. Den Haag.
- Hiddink, H.A. (2014). Huisplattegronden uit de late prehistorie in Zuid-Nederland. In A. G. Lange (Red.), *Huisplattegronden in Nederland* (p. 169). Barkhuis
- Gemeente Den Haag, (2022). *Inventaris van archeologische vindplaatsen in de gemeente Den Haag*. Den Haag.
- Haselgrove, C., & Krautz, S. (2023). Chapter 4 North-West Europe. In *The Oxford Handbook of the European Iron Age*. Oxford University Press, Incorporated.

- van Heeringen, R. M. (1992). *The Iron Age in the Western Netherlands*. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- Kok, M.S.M & Besselsen, E.A. (2014). Laatprehistorische huisplattegronden in het kustgebied. In A. G. Lange (Red.), *Huisplattegronden in Nederland* (p. 209). Barkhuis.
- Lenoir, M.L. (red.) (2021). *Dedemsvaartweg 178-392 en 161-181, gemeente Den Haag. Sporen uit de ijzertijd en Romeinse tijd. Resultaten van een proefsleuvenonderzoek en twee opgravingen*. Haagse Archeologische Rapportage nummer 2105. Den Haag.
- Louwe Kooijmans, L. P. (red.), van den Broeke, P.W. (red.), Fokkens, H. & van Gijn, A. (red.) (2005). *Nederland in de prehistorie*. Bakker.
- van der Mijle Meijer, R.A. (2012). *Kwartellaan-noord gemeente Den Haag. Akkers uit de ijzertijd. Een Definitief Archeologisch Onderzoek*. Haagse Archeologische Rapportage 1133. Den Haag.
- Pavlovic, A. (red.) (2011). *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, gemeente Den Haag. Deel I: sporen van bewoning uit de ijzertijd (vindplaats 6) en de Romeinse tijd (vindplaats 3)*. Haagse Archeologische Rapportage 1122. Den Haag.
- Siemons, H. & Bulten E.E.B. (red.) (2014). *Archeologie in het Wateringse Veld. Van steentijd tot nieuwe tijd*. Haagse Oudheidkundige Publicaties 17. Den Haag.
- Stokkel, P.J.A. (2010). *Fazantplein, Gemeente Den Haag Een definitief archeologisch onderzoek*. Haagse Archeologische Rapportage nummer 1027. Den Haag.
- Stokkel, P.J.A. (2012). *Strijden met en tegen de elementen. Wijndaelerplantsoen in Den Haag. Boerennederzettingen uit de midden bronstijd en de ijzertijd in het duingebied*. Haagse Oudheidkundige Publicaties 15. Den Haag.
- Stokkel, P.J.A. & van der Mijle Meijer, R.A. (2014). *Erasmushove, gemeente Den Haag. Inventariserend proefsleuvenonderzoek en definitief archeologisch onderzoek van vindplaatsen uit de ijzertijd, Romeinse tijd en late middeleeuwen*. Haagse Archeologische Rapportage nummer 1403. Den Haag.
- Theunissen, L., & Arnoldussen, S. (2014). Een crematiegrafveld in de duinen van Den Haag. In *Metaaltijden (vol. 1)* (Vol. 1). Sidestone Press.
- Waasdorp, J.A., (1998), 'Een monumentje voor Paul Stuurman' in: *Westerheem XXXXVII*. p. 139-145.
- Waasdorp, J.A. (red.) (2012). *Den Haag Ockenburgh. Een fortificatie als onderdeel van de Romeinse kustverdediging*. Haagse Oudheidkundige Publicaties 13. Den Haag.

- Waasdorp, J.A. (red.) & van Zoolingen, R.J. (red.) (2015). *Den Haag Ockenburgh II. Een Romeinse militaire vicus vlak bij de kust*. Haagse Oudheidkundige Publicaties 18. Den Haag.
- van Veen, M.M.A. & Waasdorp, J.A. (red.) (2000). *Archeologische-geologische kaart van Den Haag*. Haagse Oudheidkundige Publicaties 5. Den Haag.
- Vos, P.C., Rieffe, E.C. & Bulten, E.E.B. (2007). *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*. Den Haag.
- van Zoolingen, R.J. (2019). *Madepolderweg 45 en 55-57, gemeente Den Haag. Proefsleuvenonderzoek naar vindplaatsen uit de steentijd, ijzertijd, Romeinse tijd en late middeleeuwen*. Haagse Archeologische Rapportage nummer 1904. Den Haag.
- van Zoolingen, R.J. & Rieffe, E.C. (red.) (2023). *Noordweg 76, gemeente Den Haag. Sporen uit het neolithicum, de ijzertijd en Romeinse tijd in het Wateringse Veld*. Haagse Archeologische Rapportage nummer 2301. Den Haag.

Internetbronnen

- van Ginkel, E. (2021, 7 december), *Waarom we zo weinig weten over de IJzertijd in Zuid-Holland (maar meer dan je zou denken)*. Geschiedenis van Zuid-Holland.
<https://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/verhalen/de-ijzertijd-in-zuid-holland/> geraadpleegd op 26-11-2025
- <https://archeologie.denhaag.nl/>, geraadpleegd op 30-11-2025

Kaarten en Datasets

Archis 3.0

<https://archis.cultureelerfgoed.nl/authenticatie/inloggen>, geraadpleegd op 5-12-2025

Dataset Archeologische vindplaatsen Den Haag

<https://data.overheid.nl/dataset/043ebaff-1276-445e-b184-d66ba530aa3f>, geraadpleegd op 20-8-2025

Dataset Gemeentelijke grenzen

<https://data.overheid.nl/dataset/da0e3c01-f0a1-4f19-8f98-11d0b3667a14>, geraadpleegd op 20-8-2025

Satelliet beelden Google Earth

<https://earth.google.com/> geraadpleegd op 5-1-2026

Topografische kaart OpenStreetMap

Map data copyrighted OpenStreetMap contributors and available from

<https://www.openstreetmap.org>, geraadpleegd op 30-12-2025

Paleogeografische kaart met waterlopen Nederland

Vos, P., van der Meulen, M., Weerts, H. & Bazelmans, J. (2018). *Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu*. Prometheus. Amsterdam.

Figuren

Figuur 1.4.1 De bewaard gebleven grafgraven van de vorst van Oss, object k 1933/7.1-21. (<https://www.rmo.nl/collectie/collectiezoeker/collectiestuk/?object=170091>)

Figuur 2.1.1 De gemeentelijke grenzen van de stad Den Haag (Data.overheid.nl) over een topografische kaart (openstreetmap) (QGIS kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk).

Figuur 2.3.1 Een schematisch profiel van de geologie van Den Haag en Rijswijk (Gemeente Den Haag)

Figuur 3.1.1 De ijzertijdvindlocaties uit Archis 3.0 binnen de gemeentelijke grenzen van Den Haag (QGIS kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: OpenStreetMap)

Figuur 3.1.2 De ijzertijdvondstmeldingen uit Archis 3.0 binnen de gemeentelijke grenzen van Den Haag. (QGIS Kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: OpenStreetMap)

Figuur 3.1.3 De ijzertijdvindplaatsen uit Archis 3.0 binnen de gemeentelijke grenzen van Den Haag (QGIS Kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: OpenStreetMap)

Figuur 3.1.4 IJzertijd vindplaatsen uit de Inventaris van Archeologische vindplaatsen van Den Haag (QGIS Kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: OpenStreetMap)

Figuur 3.1.5 De ijzertijdvindplaatsen binnen de gemeente den Haag in het landschap van 1500 v. Chr. (QGIS kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: Vos et al, 2018)

Figuur 3.1.6 De ijzertijdvindplaatsen binnen de gemeente Den Haag in het landschap van 500 v. Chr. (QGIS kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: Vos et al, 2018)

Figuur 3.1.7 De ijzertijdvindplaatsen binnen de gemeente Den Haag in het landschap van 250 v. Chr. (QGIS map made by Sybe Dietz -van Eijk, background: Vos et al, 2018)

Figuur 3.2.1 De vindplaatsen geselecteerd voor uitgebreidere bespreking. (QGIS Kaart gemaakt door Sybe Dietz -van Eijk, achtergrond: OpenStreetMap)

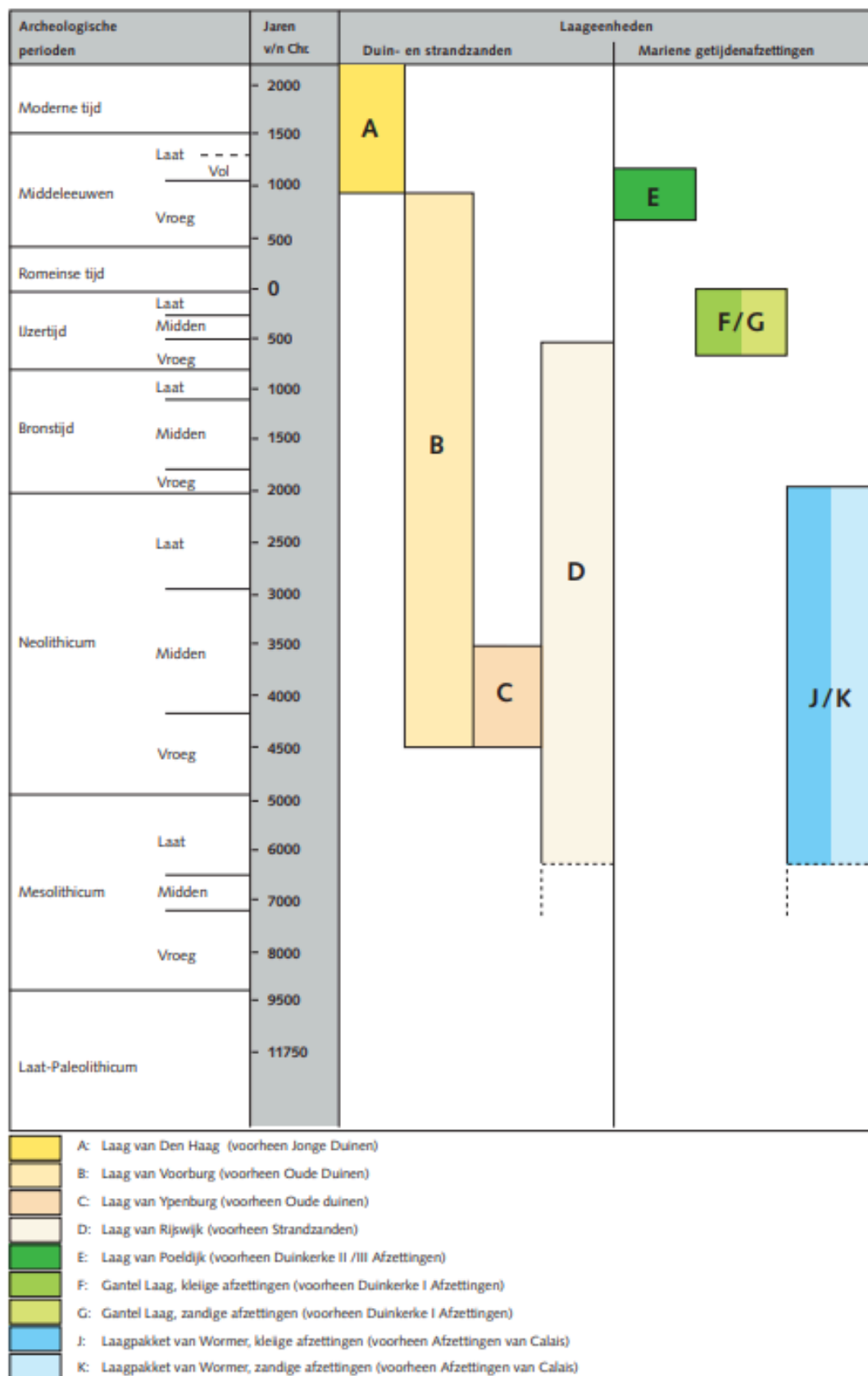
Figuur 3.2.1.1 Het mysterieuze object van gewei (<https://archeologie.denhaag.nl/>)

Figuur 3.2.2.1 De houten staakjes van de oversteekplaats in het profiel. (Simons en Bulten, p. 207, afb. 4.32)

Figuur 3.3.1 (links) De mogelijk bronzen punt van een zwaardschede. (<https://archeologie.denhaag.nl/>)

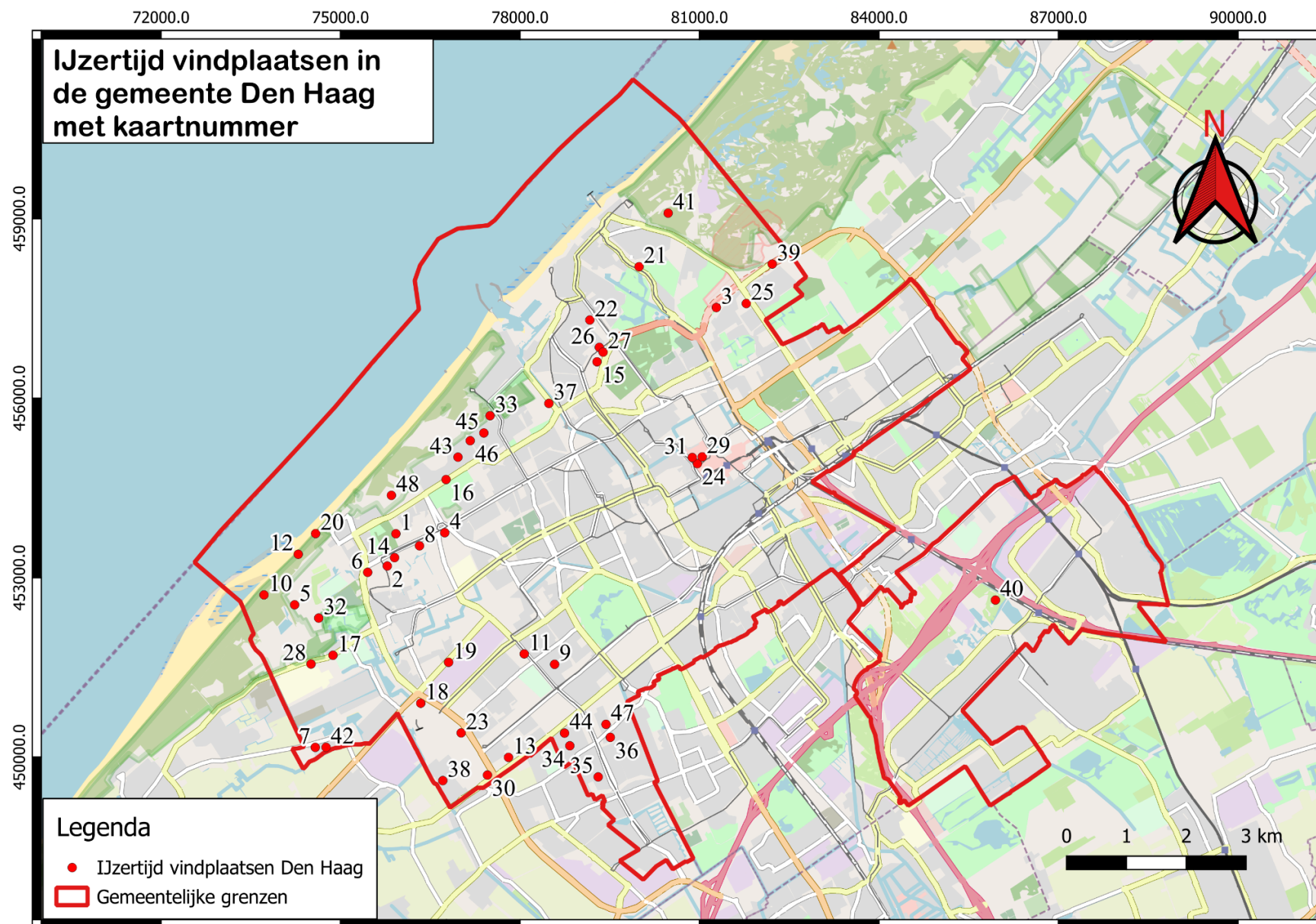
Figuur 3.3.2 (rechts) Het houten schopje geposeerd op zand. (<https://archeologie.denhaag.nl/>)

Appendix A Tijdschaal en lagen

Bron: Gemeente Den Haag

Appendix B Distributiekkaart van de vindplaatsen in Den Haag uit de ijzertijd met kaartnummers

Appendix C Vindplaatsen in Den Haag uit de ijzertijd met kaartnummers

Tabel 1.

Kaart-Nummer	Vindplaats IAV GDH	Periode ijzertijd	Andere gebruiksperiode	IJzertijd gebruik algemeen	Project codes	Toponiem	Beschrijving archeologische resten uit de ijzertijd	Dateringsmethode
1	7	IJZL		Nederzetting	MBW91	Muurbloemweg	Paalsporen en een greppelspoor met aardewerkscherven late ijzertijd	Aardewerk
2	8	IJZL	BRONSL	Nederzetting	ANS92	Aaltje Noordewierstraat - hoek Mozartlaan	"Germaanse" aardewerkscherven	Aardewerk
3	9	IJZ		Nederzetting	Vindplaats 9	Van Voorschotenlaan	Een cultuurlaag met aardewerkscherven	Aardewerk
4	11	IJZ	ROM	Nederzetting	Vindplaats 11	De Savornin Lohmanplein	Een bewoningslaag	Stratigrafie
5	12	IJZM, IJZL	ROM	Grafheuvel	OCK93	Ockenburgh	Drie greppels behorend bij grafheuvel met aardewerkscherven en bottenkuilen van dierlijk bot.	Aardewerk
6	14	IJZ	BRONS-	Nederzetting	Vindplaats 14	Laan van Meerdervoort	Een Greppel, ploegsporen en cultuurlaag met handgevormd aardewerkvondsten late ijzertijd	Aardewerk

7	16	IJZ	ROM	Nederzetting	Vindplaats 16, MWB18o	Madepolderweg, Madepolderweg 55-57	Aangeduid als woongrond en aardewerk gevonden	Aardewerk
8	21	IJZL		Losse vondst	Vindplaats 21	Lohengrinstraat	Keramik met "zacht baksel en nagelindrukken" gevonden in onbekende hoeveelheid	Aardewerk
9	23	IJZM		Nederzetting	Vindplaats 23, HVL03p	Hengelolaan, Hogeveenlaan	Bewoningslaag met keramik, Mogelijk zelfde van dezelfde nederzetting als Dedemsvaartweg	Aardewerk
10	24	IJZL		Nederzetting	Vindplaats 24	Strand Kijkduin tussen hoofden 20-21	Scherven verzameld op strand in vrijgespoelt veen	Aardewerk
11	25	IJZV, IJZM	ROMM	Beschoeiing	DED89	Dedemsvaartweg 178-392 en 161-181	Cultuurlaag op veen met scherven. Een schoeiing van de oeverwand of oversteekplaats geul. Mogelijk van dezelfde nederzetting als de Hogeveenlaan	
12	28	IJZL		Nederzetting	Vindplaats 28	Strand Kijkduin bij hoofd 24	Scherven verzamelt op strand in vrijgespoelt veen	Aardewerk
13	32	IJZM		Losse vondst	Vindplaats 32	Jonkersdreef	Aardewerk scherven uit midden ijzertijd	Stratigrafie en Aardewerk

14	34	IJZV, IJZM, IJZL	BRONSM	Nederzetting , Akker	WDP070, Vindplaats 34	Wijndaelerplant soen, Meer en Bosch	Scherven aardwerk in cultuurlaag in profiel ontgiraving waargenomen. Vroege ijzertijd woonerf met duinakkers in smalle percelen haaks op windrichting met walletjes en bosschages waardoor beschermd wind. Activiteiten blijven tot in late ijzertijd. De resten van 3 boerderijen en 4 spiekers.	Stratigrafie en Aardewerk
15	44	IJZL	BRONSM ; MEL:	Vondstlaag	Vindplaats 44	Johan de Wittlaan (Congresgebou w)	IJzertijdscherven uit humeuze laag op strandwal gehaald Mogelijk was dit ijzertijd niveau dezelfde als aan de Eisenhowerlaan en het Churchillplein.	Aardewerk
16	45	IJZL		Nederzetting	Vindplaats 45	Sportlaan	Aardewerkscherven zijn gevonden in een grondspoor in een profiel langs de Beek. Sporen en vondsten uit de ijzertijd. Later een bevestiging van de ijzertijdvindplaats.	Stratigrafie en Aardewerk
17	46	IJZV -IJZM -IJZL	-ROM	Nederzetting	GAS90, Depot Den Haag	Monsterseweg 29-37	Waarneming cultuurlagen niet jonger dan de late ijzertijd. Sporen van greppels en keerploeg bovenste laag. Aardewerk uit verschillende lagen. Een vondstmelding van mogelijk middenijzertijd aardewerk	Stratigrafie en Aardewerk
18	47	IJZM		Losse vondst	Vindplaats 47	Lozerlaan (volkstuintjes)	Scherven aardewerk verzameld	Aardewerk
19	48	IJZM		Losse vondst	Vindplaats 48	Zinkwerf	Cultuurlaag met aardewerkscherven op strandvlakte veen.	Aardewerk

20	53	IJZL		Aardewerk in veen (Losse vondst)	Vindplaats 53	Strand Kijkduin tussen hoofden 25-26	Late ijzertijd scherven uit vrijgespoeld strandvlakteveen op strand.	Aardewerk
21	57	IJZL		Nederzetting , Akker	BAD16o, BAD16p	Badhuisweg 115, Nieuwe Parklaan 59	Zeer beperkt cultuurlaagje 2 meter onder het maaiveld met aardewerkscherven. Een vermoedelijk perifere zone van een late ijzertijd - Romeinse nederzetting. Het bestaat uit een complex van ondiepe greppelsystemen, kuilen en paalkuilen onder vondstrijke cultuurlaag. Er zijn geen definitieve structuren herkend, maar er is geen uitsluiting bewoning, op ze minst in de buurt.	Aardewerk
22	75	IJZ	ROM; MEV; MEL	Akker	FHL07o, FRA87, FRS96, JOB84, JOB93	Johan van Oldenbarneveldt aan 91-99, Scheveningse weg 80-82, Frankenslag	Sporen van huizen en hutkommen, houten waterputten en akkers. Mogelijk ook uit latere periodes	Aardewerk
23	77	IJZM		Nederzetting	UHP84	Uithofspolder	Een beperkt bewaard gebleven cultuurlaag ligt vlak onder het maaiveld met aardewerkscherven. Daarnaast enkele zwarte humeuze kuilen (waaronder mogelijk 1 waterput) en andere sporen.	Aardewerk

24	84	IJZM	LME, NT, 15e eeuw en later		GRK87, GRK02w; GRK03w; GRK04w; GRK04o; GRK05w; GRK05o; GRK06w; GRK07o, GRK08w, GRK10w; GRK16h, GRK17o, GRK20w. Depot Den Haag	Grote Kerk, Kerkplein	Onder het kerkhof, in Laag van Voorburg zijn twee grijze niveaus gevonden gescheiden laag stuifzand met daarin aardewerk en ploegsporen gedateerd in de midden ijzertijd.	Aardewerk
25	85	IJZL	BRONSM	Akker	BRO86, BRO90	Bronovo (ziekenhuis)	Op noordelijke duinflank sporen van eergetouwkrassen en 2 greppelsystemen	
26	86	IJZL	MEV	Akker	EIS86	Eisenhowerlaan 142-152	Fragmentarisch bewaarde cultuurlagen zonder grondsporen. In de bovenste is middeleeuws aardewerk aanwezig. In de onderste enkele scherven mogelijk uit late ijzertijd.	aardewerk
27	90	IJZL		Akker	CHU89, CHU90	Churchillplein	cultuurlaag keerploegsporen en spitsporen, grondsporen in de vorm van parallelle en haakse greppels. aardewerkscherven, enkele botfragmenten en resten maalsteen tefriet.	
28	93	IJZM-IJ ZL	-ROM MEL	Nederzetting	GAS90, MOW04o	Monsterseweg 29-37	Een boerderij op de duin (begroeid bomen en struiken) met akkers. Door stuifzand overdekt. Was bewoond tot begin van de Romeinse tijd.	

29	95	IJZL	ROM MEL, NT	Akker	ANN91	Annastraat 8-14*	Twee akkerlagen met spitsporen en greppels met aardewerk	Aardewerk
30	98	IJZM		Nederzetting	LZL91	Lozerlaan / Erasmusweg	Een klein zandkopje met restanten van een bewoningslaag en sporen van een klein houten gebouw (ca. 3*6 m). Een haardspoor gevonden in de plattegrond. Daarnaast afvalkuilen, 1 vlak ernaast een gebouwtje met visresten. rijkversierd aardewerk geeft een datering rond 300 v. Chr.	Aardewerk
31	105	IJZL/R OM	MEL, NT	Akker	HAR98, KOR93	Hardans Nobelstraat 11, Nobelstraat 11-19*	Akkerlaag met spitsporen uit de late ijzertijd of Romeinse tijd.	
32	113	IJZ		Vondstlaag	Vindplaats 113, OCK95	Ockenburgh (zuiddeel)	Een grijs cultuurlaagje met scherven aardewerk	Stratigrafie en Aardewerk
33	130	IJZM, IJZL		Nederzetting	JKZ99o	Dr Van Welylaan 2 (voormalig Juliana Kinderziekenhui s)	Een bewoningslaag met sporen (van voornamelijk greppels en kuilen) en vondstmateriaal (voornamelijk aardewerk) op verschillende plekken van het terrein.	Aardewerk
34	132	IJZV, IJZM, IJZL	NEOL, BRONSL, ROM, LME/NT	Nederzetting	RHY00, GSC00, JON00. Depot Den Haag	Wateringse Veld / Rhijenhof	Een vrij grote aaneengesloten zone van bewoningssporen uit alle genoemde periodes. Waaronder (paal)kuilen, greppels, akkercomplexjes en afvallagen.	

35	136	IJZL	ROMV, ROMM; MEL, NT	Huisplaats	HVE01o	Wateringse Veld (Hoge Veld)	Een huisplaats op de flank van een strandwalcomplex. Met in de buurt dam versterkt door boomstam over oude stroom van de Genkel. Met ijzertijdscherven op de oeverafzetting.	Aardewerk
36	144	IJZV, IJZM, IJZL	ROMM MEL	Vroeg: Nederzetting , Akker, Zoutwinning ; Laat: Nederzetting , Akker, Dam	BOE03o, NOF03w, NOF06o, NOF06p, NOF09p, NOF13o	Wateringse Veld (Boezemland-N oordhof)	IJzertijd vondsten van twee periodes: vroege ijzertijd doorlopend vanuit late bronstijd en late ijzertijd doorlopend naar de Romeinse tijd. sporen te relateren productie zout IJZV en IJZM. overteekplaats late ijzertijd (vp 136). duin afgedekt klei waarna bewoning ROM-...	
37	145	IJZM, IJZL	ME	Akker	HST03o	Houtrust	cultuurlaag aardewerk twee prehistorische perioden, eergetouwkrassen	Aardewerk
38	146	IJZL	ROMM; MEL, NT	Nederzetting	UHL01p, UHL02p (2*), UHL03o (2*), UHL05o (3*), UHL15o	Uithofslaan	bewoning oeverwal- en kreekruggen onderdeel Gantelsysteem. greppels, huisplattegrond en aardewerk	
39	149	IJZL	BRONSM BRONSL: MEV MEL	Nederzetting	OWW03p , OWW04o	Oude Waalsdorperweg 37-38 Alexanderkazer ne	Resten van een nederzetting	Aardewerk (Radiografie datering sluit de crematiegraven uit)

40	164	IJZL	NEO	Losse vondst	RYP 25, GAV21b	Ypenburg- locatie 25 (GAVI Kavel)	Twee scherven aardwerk uit de ijzertijd	Aardewerk
41	176	IJZL	MEV	Nederzetting	Vindplaats 176	Harstenhoekweg	Oppervlakte vondsten gedaan van aardewerk ijzertijd, (niet archeologische) Later zijn er meer resten uit de ijzertijd gevonden	
42	181	IJZM, IJZL	NEOL: ROMM; MEL	Nederzetting , Akker, Veenweg/ Veenbrug	MAW17p	Madepolderweg 45 en 55-57	Veenophoging rand Gantelgeul Madepolderweg, Madepolderweg 55-57 ijzertijd resten, vooral kuilen en akkersporen, mogelijk bij nabije / verstoorte nederzetting. Mpdw 45 resten ijzertijd	
43	184	IJZV, IJZ	NT	Nederzetting , Akker	EIP12o	Eiberplein	Op strandwal, 3 fasen landgebruik, f1 vroege ijzertijd, aardewerk, f2 latere ijzertijd (M of L) vondstlaag, 3 paalsporen + paalkuil, (f3 recent, vergraving/verstoring aanzienlijk aantal ijzertijdsporen)	Aardewerk
44	185	IJZM	ROMV; ROMM; MEL; NT	Nederzetting , Veekraal	ESD12p	ESDO-locatie	veekraal en afvallaag IJZM, overstroming -> 1 n. Chr. ROMM erf	Aardewerk

45	186	IJZV, IJZM		Nederzetting , Akker	FAZ10p	Fazantplein	3 fasen landgebruik, f1 brede afwateringgreppel, later nederzettingen sporen, later akker. nederzetting + akker IJZV of IJZM adv aardewerkscherven. afwateringgreppel niet te dateren - geen vondstmateriaal. f2 paalsporen, haard, vuile laag, 2 mogelijke waterkuilen en standgreppeltje (geïnterpreteerd als deel erf). 3 structuren uit paalsporen 4palige spieker, 6palige spieker en 4palige structuur met haard. opslag spiekers - gewassen oa gerst - gepofte gerstekorrels in paleo-ecologische monster. f3 hele oz-gebied akker. cultuurdek door herhaaldelijk ploegen, eergetouwkrassen oversnijden alle sporen f2. daarna 1,6 m zand overstoven - bescherming ijzertijdsporen.	
46	188	IJZV, IJZM, IJZL		Nederzetting , Akker	KWL11o	Kwartellaan	Vindplaatsen kwartellaan noord + zuid onderdeel cultuurlandschap (mogelijk vp 145 akkers Houtrust en vp 186 nederzetting Fazantplein (hoger en droger, minder nat) zelfde cultuurlandschap). op flank strandwal, grens natte laagte. aardewerkscherven en keerploegsporen KL-N duiden op IJZL - afwezig andere vps cultuurlandschap	
47	191	IJZV, IJZM, IJZL	NEOL; ROM; MEL:	Nederzetting	NOO17p, NOO18p, NOO19p, STY12o, STY17o	Noordweg 76 (volkstuinten)	gebouwplattegrond sporen aardewerk gedateerd in de vroege ijzertijd. Werd ook een nederzetting terrein in Romeinse tijd.	Aardewerk en 14C-datering

48	202	IJZL		Nederzetting	WEP11a	Westduinpark (Natte Pan)	IJzertijd vindplaats onder duinzand op de Laag van Voorburg, onder grondwaterspiegel, in situ bewaard en verder weinig over te zeggen.	
49	-	IJZ	ME; NT	Graf	-	Binnenhof	Een onvolledig kindercrematiegraf met een mogelijk vierpalige structuur en terrein afbakkende greppelsporen	